

Editoriaal

Tom Verhaeghe

Vallende vrouwen hielden lange tijd mijn focus weg van het schrijven van een editoriaal voor deze tweede Extiem.

In de ondertussen eindeloos lijkende autoritten van huis naar ziekenhuis en terug vroeg ik me haast elke keer af waar deze weerstand voor het schrijven zijn wortels vond. Het verleden had me, dacht ik, geleerd dat eens ik begin te schrijven ik erop mag vertrouwen dat het min of meer losloopt. Niet zo deze keer. Tot de toestand van de oudste gevallen vrouw onverwacht heel erg verslechterde. Ik hoorde het nieuws toen ik net bloemen had gekocht voor onze directeur en zijn vrouw. Wat later, tijdens opnieuw zo'n onwezenlijke autorit, na vijf uur wachten op een spoedafdeling van een anoniem ziekenhuis en in grote onzekerheid of en hoe ik haar de volgende morgen terug zou, realiseerde ik me dat het schrijven van dit editoriaal me erg banaal was gaan lijken én dat het enkel nog zou kunnen vlotten als ik iets zou onthullen over de omstandigheden waarin ik dat heb gepoogd. Weerstand tegen het schrijven bleek weerstand tegen het uit het oog verliezen van prioriteiten.

“Of, en zo ja wanneer, ons tweede nummer verschijnt, zal van u afhangen. Moge de lectuur van dit eerste nummer aanstekelijk werken en u wat dit betreft op ideeën brengen!”

Met bovenstaande zinnen eindigde David Blomme het editoriaal van de vorige editie van Extiem. Dat de lectuur van het allereerste nummer aanstekelijk heeft gewerkt, staat buiten kijf: U hebt de tweede editie immers in handen. Ook deze Extiem getuigt van gevarieerd *work in progress* binnen het Gezelschap.

Zo opent deze editie met een tekst van de hand van Wim Galle waarin hij de hoop uitdrukt dat het Vormingsinstituut een ruimte creëert en blijft creëren waar het particuliere van ieders verlangen ten aanzien van de psychoanalyse zijn plek kan hebben.

Zoals de INTERcartelDAG heel wat stof opleverde voor de vorige editie, zo genereerde de Algemene Vergadering van oktober vorig jaar heel wat materiaal voor deze Rondzendbrief. De tekst van René Lew met betrekking tot de Passe en réseaux betreft een fragment uit een langere tekst met hetzelfde onderwerp. Wie er afgelopen oktober bij was herinnert zich daarenboven ongetwijfeld de rijke bijdragen over de preliminaire gesprekken en kan deze hier integraal nalezen. Wie er niet bij kon zijn wacht een aangename eerste kennismaking.

Tenslotte is er – geruststellend vanzelfsprekend, zou ik zeggen - opnieuw plaats voor de kliniek.

Editoriaal

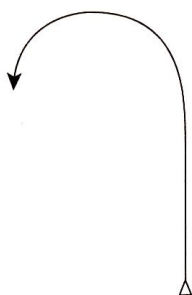
Of, en zo ja wanneer, ons derde nummer verschijnt, zal van u afhangen. Moge de lectuur van dit tweede nummer aanstekelijk werken en u wat dit betreft op ideeën brengen!

En de bloemen voor de directeur? Die kwamen onverwacht in kamer 337 van het hoger genoemde ziekenhuis terecht.

- Tot morgen, mémé.
- 't Is toop'n.
- We goan der vanuit goan.
- Tot morgen.
- Tot morgen.

Vormingsinstituut

Lacans geschiedenis van Halve Kip. Over talen en vertalen, vormen en vervormen¹

Wim Galle

Verhalen over kippetjes...

Er was eens een adolescent uit een verre provincie van het land, “la Flandre profonde”, die lang geleden op consultatie kwam...

Aldus verwoord lijkt de situatie de allure te hebben van een sprookje. Dit was het echter allerm minst, vermits de jongen in kwestie wegens druggebruik en ander baldadig gedrag naar mij was gestuurd door een zeer bezorgde vader. Dat de vader zelf een bijzonder woelige en anarchistische puberteit had gehad, was volgens hem geen reden voor zijn zoon om hetzelfde te herhalen. We willen hier echter niet in detail de familiale geschiedenis of de structuur van het symptoom uit de doeken doen. Wanneer we deze ‘preliminaire’ situatie evoceren, dan is het om een ander element op de voorgrond te plaatsen – met name een misverstand dat van bij de aanvang tussen de jongeman en de therapeut opdook en pas na enkele sessies werd uitgeklaard. Gevraagd te vertellen over zijn leven had de jongen immers niet alleen gesproken over zijn druggebruik en vermeend opstandig gedrag op school, maar ook over de bijzonder interessante en mooie kippetjes op school. Enigszins in de war dat een 17-jarige zo bevlogen kon spreken over wat eerder op een kinderboerderij leek thuis te horen, bleek na een paar sessies – waarin de kippetjes bleven opduiken – echter dat er sprake was van een misverstand.

De kippetjes op school, waar hij overigens bijzonder teder over sprak, hadden niets te maken met een of ander neerhof, maar betroffen immers de meisjes, ... meisjes waarin hij bijzonder geïnteresseerd was². Onze verschillende ‘geografische’ oorsprong, waarbij twee verschillende provincies in het geding waren, had er blijkbaar voor gezorgd dat we elkaars woorden niet onmiddellijk begrepen hadden. Een misverstand met betrekking tot de gesproken taal...? Men zou er zich op dit punt ogenschijnlijk gemakkelijk vanaf kunnen maken door dan maar te kiezen voor het zogenaamde Algemeen (al dan niet geschaafd) Nederlands als voertaal in de therapie. Dit zou echter een groot verlies

---

¹ Deze tekst is de uitgeschreven versie van enkele persoonlijke bedenkingen over het weten in de psychoanalyse, analytische vorming in het algemeen en het Vormingsinstituut in het bijzonder. Ze werden, meanderend langs een aantal vragen, geformuleerd op de info-avond van het Vormingsinstituut (20.9.2012).

² Daarmee schakelde hij zich natuurlijk in in de lange traditie om een vrouw via diernamen te benoemen, zoals bijvoorbeeld ook Freuds “keverman” uit de briefwisseling met Fliess deed.

impliceren: de zo belangrijke affectieve lading van woorden zou erdoor verdwijnen, om nog te zwijgen van een eventueel maskeren van het genot dat ook doorheen de taal mee sijpelt.

Na een lachbui langs beide kanten bij het besef van dit misverstand, bleef echter de vraag of daarmee alles opgelost was. Begrepen we nu beiden waar het over ging? Had deze verwarring kunnen vermeden worden? Bovendien, en fundamenteeler: gesteld dat we allebei van bij de aanvang “Algemeen Geschaafd Nederlands” hadden gesproken, zou het dan sneller duidelijk zijn geweest wat die meisjes eigenlijk wilden en wat hij van hen verlangde? Om Freuds aloude vraag via Lacan te hernemen: is wat meisjes willen wel volledig in taal te vatten? Wellicht niet. Het enige wat de analyticus immers weet, zo stelt Lacan in zijn reeks conférences uit de jaren zeventig *Le savoir du psychanalyste*, is dat die seksuele verhouding er niet is én dat dat iets met de taal te maken heeft. Dit stipte hij reeds decennia eerder aan, van bij de aanvang van zijn onderwijs, via een gedicht van Antoine Tudal (geciteerd in Lacan, (1953 [1966]: 289):

“Entre l’homme et l’amour,
Il y a la femme.
Entre l’homme et la femme
Il y a un monde.
Entre l’homme et le monde
Il y a un mur.”

De muur waarvan sprake is deze van de taal³ en het is deze muur die Lacan langs alle kanten zal onderzoeken om uiteindelijk te pogen via de onvermijdelijke gaten *in* de muur, maar vooral gemaakt *door* de muur⁴, voorbij Freuds rots te raken – de rots van de castratie. Van rots naar muur en verder...

³ Het is op dit punt natuurlijk interessant om te zien wat er concreet met deze notie resoneert. Niet alleen werd deze betekenaar in de jaren vijftig ook gebruikt om het doek van een schilder aan te duiden, maar bovendien zal Lacan in zijn conférences over het weten van de analyticus verwijzen naar de muren van het asiel. Hij keert voor die lezingen immers terug naar Sainte Anne – ziekenhuis waar zijn klinisch werk en de daarmee verbonden ondervraging begon. Hij stelt er immers dat het zijn bekende patiënte Aimée was waardoor hij naar de psychoanalyse werd gezogen. Doorheen de voordrachten zal Lacan op een bepaald moment verzuchten dat hij er tegen de muren spreekt (Lacan, 1971-72: 86), wat (voorbij enige frustratie) niet louter negatief hoeft te zijn. Immers: in die beweging creëert zich een leegte die constituerend kan zijn. Het is trouwens een beweging die ook analysanten evenzeer aan den lijve ondervinden in de kuur (en eveneens passerend via een gevoel van frustratie). Bovendien stelt Lacan, nu eens ernstig en dan weer spelend met (*a*)mur en *muroir*, de vraag naar de seksuele verhouding aan de orde.

⁴ Welke leegte wil de muur omranden en op welke manieren? Vanuit welke positie kan dat überhaupt?

De anekdote waarmee we onze bijdrage openden, stelt echter nog een andere vraag aan de orde – een vraag die dichter ligt bij ons onderwerp van vandaag vermits de kwestie van vorming ook de notie van *vakjargon* oproept: wat is de verhouding tussen de taal van de mensen die we beluisteren in onze praktijk en onze eigen zogenaamde ‘psytaal’⁵?

Freud zelf koos heel opzettelijk om zo dicht mogelijk te blijven bij het gewone spreken van alledag: drift, verdringen, lust, ontkenning ... Het zijn alledaagse termen die van daaruit het voordeel hebben dat ze per definitie resoneren in het onbewuste van spreker of toehoorder. De Engelse vertaling gonde dit in een sciëntistische zucht weg door voor heel wat freudiaanse concepten Grieks-Latijnse neologismen te produceren, gedochten zoals *anaclitische depressie* – al dan niet met het Vaticaan als stichtend voorbeeld. Het veroorzaakte een verbijstering bij Bruno Bettelheim die zijn Amerikaanse studenten over Freuds patiënten hoorde spreken als betrof het een menselijke soort, neurotici, die misschien wel niet zo irreëel waren als marsmannetjes, maar toch minstens even ver van hun bed stonden. Tegelijk hield Freuds aanpak een aantal risico’s in. Enerzijds effenden ze misschien mee het pad voor een banalisering van het psychoanalytische gedachtegoed in de cultuur van de twintigste eeuw – daarin wellicht ook geholpen door analytici die iets te gewillig met theoretische concepten strooiden in hun klinische praktijk. Anderzijds lijken Freuds teksten, mede door zijn stilistische helderheid, soms bedrieglijk eenvoudig voor de snelle lezer: het vergt een attente, niet overhaaste lectuur om de complexiteit te zien verschijnen.

Dit laatste gevaar lopen we alvast niet bij Lacans *didactische* keuze, die diametraal daaraan tegengesteld net opteert voor een gewilde, ondertussen beruchte, moeilijkheid⁶. Die moeilijkheid verplicht de lezer evenzeer om Lacans woorden heel particulier te interpreteren én dus de eigen subjectiviteit te impliceren in dat begrijpen. Dit biedt op zijn beurt de mogelijkheid die te ondervragen – vandaar Lacans boutade: “Commenter un texte, c’est comme faire une analyse” (Lacan, 1953-54: 87). Bovendien beoogde hij door een geheel eigen stijl in zijn seminarie niet zozeer de opbouw van een afgerond kennisgeheel, zoals het past binnen een universitair discours. Wie dit per se wil, kan uiteraard die weg opgaan en net zoals de Amerikaanse studenten van

⁵ Cf. Maud Mannoni: “Comment aborder un patient, si dès l’abord un langage “psy” (vocabulaire psychiatrique, psychanalytique) nous en sépare?” (Mannoni, 1979: 11).

⁶ Waarbij Lacan overigens zelf de vraag overneemt die men hem toewierp: “L’incompréhension de Lacan est-elle symptôme?” (Lacan, 1971-72: 44). Hij weerlegt dat zijn onderwijs helemaal onbegrijpelijk zou zijn, om er verderop aan toe te voegen dat een symptoom sowieso een waarheidswaarde heeft (Ibidem: 48).

Bettelheim over de psychoanalyse reflecteren als betref het een ‘objectieve’ natuurkundige studie. Het is voor ons, als Nederlandstaligen, bijvoorbeeld zoveel gemakkelijker (want veiliger) om ‘objectief’ te discussiëren over de *jouissance*, dan dit begrip te vertalen. Spreken over *genot* zou dit wel eens daadwerkelijk kunnen beroeren... Lacan moest niets weten van een dergelijk universitair betoog, hoewel hij besepte niet te kunnen uitsluiten dat een aantal van zijn toehoorders of lezers die weg zouden kiezen. In ieder geval was hij zelf niet gericht op een kennisopbouw die alles mooi onveranderd op zijn plaats laat, maar op een weten dat een (veranderend) effect heeft op het subject. Het wekt dan ook geen verwondering dat hij helemaal op het einde van zijn parcours, in 1980, verduidelijkt dat hij zijn seminarie ziet als het complement van de analyses die hij voert. Hij vormde analytici, zo benadrukt hij bij herhaling, en dus moest hun luisteren naar zijn seminarie een effect hebben op hun ontvangen en luisteren naar analysanten. Op één punt is de ‘lacaniaanse’ analyticus alvast beschermd tegen een misbruik van de theorie: geen analyticus zal het in zijn hoofd halen (dat hopen we althans) om een analysant te zeggen dat een bepaald fenomeen, symptoom, ... “met zijn *object a*” of “met de *verknoping van haar Borromeïsche kettingen*” te maken heeft...

... *En de geschiedenis van een half kieken*

Met deze bedenkingen over een psychoanalytische didactiek zijn we ten volle aanbeland bij ons centrale onderwerp: het Vormingsinstituut, diens programma en wat daarvan verwacht mag worden.

In de lijn van Freuds verdediging van de zogenaamde lekenanalyse staat het Vormingsinstituut principieel open voor iedereen die zich op één of andere manier wil vormen in de psychoanalyse. Conform Freuds opstelling is de eventuele vooropleiding daarbij van secundair belang ten aanzien van de vraag wat een psychoanalytische opleiding is of kan zijn. Welke weg dient men te gaan om in de kliniek een mens en diens lijden te kunnen ontvangen? Op dit punt willen we wie geïnteresseerd is in de eerste plaats uitnodigen tot een parcours: geen vooraf uitgestippelde autostrade, noch ‘te volgen curriculum’, maar een ruimte waar het particuliere van ieders verlangen ten aanzien van de psychoanalyse zijn plek kan hebben. Vanuit deze optiek ligt het doel of eindpunt overigens evenmin vast. Blijft het bij een eventjes proeven van de psychoanalyse en haar belendende velden, wil men iets bijleren voor het eigen klinische werk in een instelling, is men als filosoof, theaterman, ... benomen door de psychoanalyse, of kadert het binnen een eigen zoeken om de positie van analyticus in te nemen, ... ? Geen enkel veralgemenend antwoord is hier op zijn plaats.

Een tweetal bekommernissen vormen een leidraad in de uitwerking van ons Vormingsinstituut.

Vooreerst is er een bekommernis met betrekking tot positie van *het weten*, in zijn verschil met *kennis*. Het gaat er in de eerste plaats immers niet om dat er hier een andere, nieuwe of betere kennis te vinden zou zijn dan elders – een kennis die men dan zou kunnen vergelijken en/of toetsen met andere velden van kennis (neuropsychologie, filosofie, antropologie, ...). We hebben dus geen “ei van Columbus” ter beschikking die jullie in een oogwenk toont hoe men Amerika ontdekt⁷. Het gaat evenmin om een exhaustief historisch uitpluizen van de vraag wie er eerst was, de kip of het ei. Zelfs al zijn er een aantal seminaries die bijvoorbeeld een tekst van Freud of Lacan grondig bestuderen in zijn structuur en achtergrond, het richtinggevend principe is niet gefocust op een reductie tot een geschiedkundige studie.

Over welke vorm van weten gaat het dan? Freud beschouwde de psychoanalyse als een revolutionair nieuwe kennis en vergeleek haar plaats met deze van twee illustere wetenschappers: zoals Copernicus de mens leerde dat de aarde niet het middelpunt van het heelal is en Darwin stelde dat de mens slechts een product is van de evolutie, zo zou de psychoanalyse hem leren dat hij geen baas in eigen huis is (Freud, 1917a). Freud situeert daar dan ook de weerstand die mensen ervaren ten aanzien van de psychoanalyse: het is een kennis die meerdere comfortabele illusies onderuit haalt. Toch vergist Freud zich daar volgens Lacan, doordat hij enkel focust op een verondersteld gekwetst narcisme. Daar zit echter niet de kern. Als de psychoanalyse subversief is, dan is dat niet zozeer omwille van een nieuwe inhoud, maar veeleer omdat ze de structuur van het weten veranderd heeft: in het verschil tussen weten en waarheid reveleert zich een weten ongeweten aan zichzelf. Er is iets wat niet te objectiveren valt, een gat dat desalniettemin effecten resorteert.

Deze omwenteling zou echter aanleiding kunnen geven tot een devaluatie van het weten: als men toch niet tot een vaste kennis kan komen, waarom dan enig belang daaraan hechten?

Hier ontmoeten we onze tweede bekommernis: het gevaar van een eventuele verheerlijking van het niet-weten, van de onwetendheid. Lacan stipt de verleiding daarvan aan in referentie naar een aantal conférences van Georges Bataille over het niet-weten. Het staat chique, zo stelt Lacan, maar in deze visie laat men zich vangen een in Aristotelische logica: weten tegenover niet-weten. Het verleidelijke van dit een spoor dient vooral de passie der onwetendheid

⁷ Waar de verwijzing naar Columbus wel relevant is, behelst het de mogelijkheid om Amerika te ontdekken, middels de uitnodiging om mee op reis te gaan naar Indië – anders gezegd, het kan slechts passeren via de misgreep.

(Lacan, 1971-1972).

Nochtans situeert Lacan zijn eigen start in een dergelijk punt van niet-weten. Hij verwijst daarbij naar de onwetendheid van de groep ‘internen’ die eind jaren twintig hun opleiding tot psychiater genoten in het ziekenhuis van Saint-Anne: Henri Ey, Henri Ellenberger, Pierre Mâle, Jacques Lacan, ... De initiële onwetendheid zal voor elk van hen de aanzet geven tot de uitwerking van een eigen weten, getekend door hun particulier verlangen – overigens zonder zich daarin op te sluiten. Allemaal waren ze bijzonder gericht op dialoog met anderen. Hun werk vond dan ook de nodige weerklank: Henri Ey zal de psychiatrie fundamenteel trachten te vernieuwen vanuit zijn idee van het organodynamisme, Henri Ellenberger zal bekendheid verwerven met zijn historische studies. Lacan van zijn kant benadrukt dat hij van bij de start van zijn klinisch werk maar één ding doet: een oor hebben voor het discours van de patiënt, in zijn letterlijkheid.

Het is op dit punt van onze bijdrage dat we een aansluiting vinden met de sprookjesachtige aanhef van onze bijdrage en de daarbij vermelde kippetjes. In het seminarie waar Lacan de discourestheorie ontwerpt, verwijst hij immers naar zijn allereerste leesboekje als kind: *Histoire de Moitié de Poulet* van Jean Macé. Het vertelt de avonturen van een Halve Kip met een koning. Het speelt zich af lang geleden, in de tijd dat niet alleen een (halve) kip en een koning konden spreken, maar ook de vos, de wolf, en zelfs een rivier. Deze referentie in het seminarie zou aanleiding kunnen zijn tot een studie naar de zogenaamde infantiele bronnen van zijn Lacans theorie – als in een universitaire thesis, zo oppert Lacan zelf (Lacan, '69-'70: 63). Er is echter een tweede benadering mogelijk: veeleer haalt hij uit dit kinderverhaal een relevantie op het vlak van de structuur.

Misschien ontmoeten we hier zelfs alweer de structurele noodzaak van de vergissing om iets over het statuut van het subject te weten te komen. Ten tweede male sloop er immers een misverstand van mijnentwege in een “kippenhistorie”. Steeds opnieuw had ik het verhaal gelezen als *Het verhaal van een halve kip* – telkens opnieuw over het hoofd ziend dat de werkelijke titel *Geschiedenis van Halve Kip* was. Bovendien was ik aanvankelijk misleid door de bijhorende tekening, ogenschijnlijk deze van een volledige kip. Waar was de halve kip? Niet alleen refereerde de titel naar een eigenaam in plaats van een betekenaar, maar bovendien bezat de tekening niet de volledigheid die ze leek te hebben. Aldus slaagde Lacan erin om via de simpelheid van een kinderverhaaltje het verschil tussen eigenaam, betekenaar en beeld te problematiseren, evenals de vraag naar hun onderlinge verhouding. Met betrekking tot het beeld merkt hij op:

“L’image de la moitié de poulet était le profil du bon côté. On ne voyait pas l’autre, la coupée, celle où elle était probablement, la vérité, puisqu’on voyait sur la page droite la moitié sans coeur, mais pas sans foie sans doute, dans les deux sens du mot. Qu’est-ce que cela veut dire? C’est que la vérité est cachée, mais elle n’est peut-être qu’absente.” (Ibidem: 63).

Terugkerend naar het belang van de talige structuur vat Lacan hiermee zijn onderwijs samen als een onderwijs over een half subject, een subject dat nooit gans is: “Ce que j’enseigne, depuis que j’articule quelque chose de la psychanalyse, pourrait bien s’intituler *Histoire d’une moitié de sujet*” (Ibidem: 63)⁸. Om in de sfeer van het kinderverhaal te blijven: troostend of niet, we zijn slechts halve kiekens, en geen volledige!

Het moge ondertussen duidelijk zijn dat deze bedenkingen over het statuut van weten en waarheid de verantwoordelijken van de seminaries niet voor een gemakkelijker taak stellen, wel integendeel. Het gaat er immers geenszins over dat we de deelnemers duidelijk maken dat we “het ook niet allemaal weten” – wat op zich overigens klopt. Het is veeleer de kwestie hoe je het weten en haar positie zo rigoureuus kan uitpuren dat de constituerende kloof en onmogelijkheid des te scherper naar voren komt. Enkel van daaruit kan de verhouding tussen beide ondervraagd worden én kan dus – analoog aan de wens van Lacan – een onderwijs in de psychoanalyse niet zozeer het weten veranderen maar de structuur en positie ervan. Het spreekt voor zich dat dit een bijzondere uitdaging vormt voor wie de verantwoordelijkheid van een seminarie op zich neemt. Het is evenzeer duidelijk dat dit slechts particulier beantwoord kan worden – zowel langs de kant van de zogenaamde ‘verantwoordelijken’ als langs de kant van de zogenaamde ‘deelnemers’.

Een poëtische tafel?

Laten we onze meanderende mijmeringen omtrent taal, weten en vorming besluiten met een tweetal wensen voor jullie.

Lacan heeft zich immers jarenlang op een toch wel bijzondere manier geëngageerd in het veld van de psychoanalyse. Desalniettemin hamerde hij erop dat men ook niet al te ernstig en zwaarwichtig moest worden. De psychoanalyse moest voor hem een vrolijke wetenschap zijn. Hij verdeelde zijn onderwijs dan ook in “serieus amusement” (zijn seminaries) en “komisch amusement” (zijn conférences). Mogen onze seminaries jullie dus vreugde en amusement schenken!

⁸ De door Miller gepubliceerde versie van het seminarie laat dus hetzelfde misverstand verschijnen: er is sprake van *Histoire d’une moitié de poulet*, en in navolging daarvan *Histoire d’une moitié de sujet* – in plaats van het correcte *Histoire de Moitié de Poulet* en *Histoire de Moitié de Sujet*.

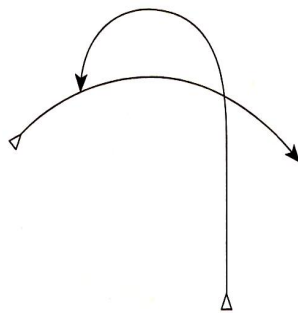
Tot slot een anekdote: een hele tijd geleden las ik een interview met de Amerikaanse ambassadeur in België, Gutman. De man in kwestie vertelde dat hij het belangrijk vond om de landstalen te leren, maar dat het Nederlands toch bijzonder moeilijk was. Het is, aldus de ambassadeur, een taal die niet logisch is: er klopt iets niet. Als voorbeeld vermeldt hij de zin “de tafel ligt vol boeken”. Hoe kan het nu, zo vraagt de man zich af, dat een tafel – die verondersteld wordt te staan – louter door wat er op ligt (boeken), verandert en zelf gaat liggen? Ik zou zeggen: veel interessanter dan de vermeende ‘fout’ in de taal licht er daar iets op van het creatieve van de poëtische act: moge jullie parcours met onze psychoanalytische ‘tafel-vol-boeken’ deze poëtische, ongrijpbare transformatie – *vervorming* – mee mogelijk maken!

Bibliografie

- B. Bettelheim (1984), *Freud and man's soul*, Vintage Books, New York
- S. Freud (1917a [2006]), *Een moeilijkheid in de psychoanalyse*, Werken 8, Boom, Amsterdam, pp. 11-19.
- J. Lacan (1953 [1966]), *Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse*, Ecrits, Seuil, Paris, pp. 237-322.
- J. Lacan (1953-1954 [1975]). *Le Séminaire Livre I. Les écrits techniques de Freud* (texte établi par Jacques-Alain Miller, Seuil, Paris.
- J. Lacan (1969-1970[1991]), *Le Séminaire Livre XVII. L'envers de la psychanalyse* (texte établi par Jacques-Alain Miller, Seuil, Paris.
- J. Lacan (1971-1972 [2011]), *Je parle aux murs. Entretiens de la Chapelle de Sainte-Anne*, Seuil, Paris.
- M. Mannoni (1979). *La théorie comme fiction. Freud, Groddeck, Winnicott, Lacan*, Seuil (coll. Points), Paris.

Passe

Le dispositif de la passe en réseau

René Lew

Argument

La passe répond à la nécessité de redonner un devenir signifiant à l'objet produit en fin de cure, pour que celui qui viserait à se faire à son tour le support de ce devenir-objet soit à même d'être un des tenants d'un supposé sujet supposé savoir mettre en œuvre les signifiants que la parole articule.

C'est dire qu'au rapport asphérique d'interlocution mettant en jeu la parole dans la cure, selon le schéma transférentiel d'une bande de Möbius (deux interlocuteurs, mais une seule parole), la passe substitue un autre schéma, non plus établi sur le retour vers l'Autre, mais sur un ensemble extensionnel rétablissant les mises en valeur, en forme, en rapport signifiantes (c'est-à-dire la logique, la grammaire, l'homophonie) sur une fonction existentielle de jouissance de la parole, permettant un tel nouage, sur le mode borroméen du trois en un propre au *Witz*.

La passe en réseau répond en son principe, en le démultipliant, à cet ordre borroméen qui ne distingue réel, imaginaire et symbolique que pour mieux les homogénéiser. Ce qu'il faut démontrer comme cela se montre dans les passes effectives.

La passe en réseau : dispositif

1. Principes

La passe extra-institutionnelle qu'est la passe en réseau est à l'œuvre grâce à l'accord entre les associations qui la soutiennent et sont parties prenantes de son élaboration (*Analyse freudienne, L'Acte psychanalytique, Dimensions de la psychanalyse*, en particulier, mais non limitativement).

Dimensions de la psychanalyse, Analyse freudienne, L'Acte psychanalytique et nombre de personnes autour d'elles, proposons aux autres associations prises dans le discours psychanalytique, comme à ceux qui de leur place individuelle y sont intéressés, une passe en commun, dans l'esprit de la proposition de Lacan et avec le dispositif ci-joint comme cadre de fonctionnement.

Il nous est apparu que, pour faire produire à la passe ce qu'elle recèle de possibilités, mieux vaut la laisser parler par elle-même. Dans cet esprit, il importe de la préserver, comme on le fait pour la cure, d'une institutionnalisation qui pourrait se retourner contre elle, en en faisant un enjeu d'association. C'est pourquoi une pratique de réseau (concept congruent à celui de signifiant) peut étayer le fonctionnement d'une passe située hors point de vue.

En revanche, nous comptons sur la passe pour l'*institution* de la psychanalyse, à distance de tout effet de groupe. C'est la raison pour laquelle s'adresser à des associations de psychanalystes n'est pas antinomique avec cette visée, pourvu que celles-ci ne travaillent pas à leur simple pérennisation. À cet égard nous sommes sans exclusive.

Le réseau que forment déjà ces trois associations pourra s'élargir ; il peut concerner soit d'autres associations, prêtes à y participer, soit tout psychanalyste disposé à désigner un passeur, soit a fortiori tout psychanalyste souhaitant se présenter à la passe.

Le dispositif que nous proposons est, bien sûr, à retravailler d'étape en étape. Nous le ferons avec chaque association nouvelle, selon un mode à définir dans l'esprit de ce dispositif. Cependant une transformation des règles de fonctionnement ne pourra être envisagée qu'après un certain temps à partir de son lancement effectif.⁹

2. Le dispositif

La passe

En référence à la proposition de Jacques Lacan du 9 octobre 1967, la passe consiste : (1) dans le fait que le passant parle à deux passeurs, (2) dans le témoignage des passeurs apporté au jury, (3) dans le retour du jury vers le passant, ici par le truchement d'un rapporteur et d'un représentant du jury. Chacun de ces intervenants fait valoir, à sa façon, une fonction de parole, moins comme propriété du passant qu'en tant qu'elle structure, à chacun de ces moments, l'échange entre eux. De plus, un secrétaire est chargé de recevoir, en plus des candidats, les noms des passeurs potentiels et ceux des membres potentiels du jury.

Le passant

En fonction du moment particulier où sa cure l'a conduit, il se porte candidat auprès du secrétaire pour s'engager dans la passe.

Les passeurs

Ils sont deux pour chaque passe, afin d'échapper au modèle de la cure. Un passeur est désigné par son psychanalyste (y compris son éventuel contrôleur), en dehors de toute question d'affiliation. Cependant, cette désignation n'interviendra qu'après l'engagement de celui-ci dans une procédure lui permettant d'éclairer une décision dont il garde l'entière responsabilité. Il

---

⁹ Cette « mouture » tient compte des modifications apportées le 22 septembre 2007.

s'agira pour lui de travailler les raisons de sa désignation, soit auprès d'un autre analyste, soit au sein d'un cartel. La procédure suivante, préconisée pour les analystes de nos associations, s'impose cependant comme une condition pour les psychanalystes n'y appartenant pas.

Dans un premier temps, il choisit deux autres analystes, auxquels il parle séparément des raisons qui, dans la cure dont il s'agit, l'ont induit à penser que tel sujet est dans la passe et peut à ce titre être désigné passeur ; ces deux analystes se rencontrent et désignent à leur tour deux autres analystes pour discuter des éléments qu'il leur a fait connaître, ce qui constitue le deuxième temps ; afin de travailler la question, ces quatre psychanalystes se réunissent dans un troisième temps, en cartel, avec celui dont l'analysant pourrait être désigné passeur. S'il maintient sa décision, le psychanalyste qui désigne un passeur communique alors le nom de celui-ci au secrétaire de la passe, non sans spécifier avec quels analystes il a travaillé. Le déploiement dans le temps d'une telle procédure ne devra pas excéder un mois.

Le jury

Chaque association partie prenante désignera, comme elle l'entend, cinq personnes ; la réunion de celles-ci formera le jury potentiel au sein duquel sera tiré au sort le jury effectif de chaque passe. Ce jury comportera à chaque fois cinq membres dont quatre appelés à décider, plus un rapporteur ; un représentant, aussi tiré au sort, est adjoint au rapporteur pour lui servir d'adresse extérieure au jury proprement dit. Le passant connaît l'identité du représentant de sa passe, mais pas spécifiquement celle du rapporteur.

Le rapporteur

Un tirage au sort est organisé entre les membres du jury effectif pour désigner le rapporteur ; celui-ci assiste aux témoignages des passeurs comme aux discussions du jury, mais il ne participe pas aux débats. Sa fonction est de transmettre au représentant de la passe la teneur de ces témoignages et des discussions qu'ils occasionnent. Il est attendu qu'un retour intervienne par son intermédiaire, transmettant au jury l'écho qu'il a recueilli du représentant de la passe.

Le représentant

Il n'assiste pas au témoignage des passeurs ni aux délibérations du jury, mais sert d'adresse aux membres du jury par l'intermédiaire du rapporteur. Il peut intervenir en contrecoup sur les décisions adoptées, ne serait-ce que par la position extérieure qu'il occupe. Ce peut être lui qui transmette au passant le

résultat de sa passe. Mais le jury a le choix non seulement du contenu mais aussi du mode de réponse.

Le secrétaire

Le secrétaire de la passe, extérieur au jury, recueille le nom des passeurs et des membres du jury potentiel. Les passants s'adressent à lui pour le tirage au sort des passeurs et dans un deuxième temps, après leur travail avec les passeurs, d'un jury au sein du jury potentiel ainsi que d'un représentant qui recevra du rapporteur les éléments mis en jeu dans la passe en question. Il lui incombe d'organiser une fois l'an une journée de travail sur la passe avec les institutions partenaires, afin que le cumul de l'expérience recueillie auprès des passants, des passeurs et des membres des jurys, soit répercutée vers la communauté analytique. Il assume cette fonction pendant trois ans. Il sera désigné parmi les jurés potentiels, et par eux, selon un mode de leur choix et sur candidature.

Fonctionnement

De la liste des passeurs, recueillie par le secrétaire, deux passeurs sont tirés au sort par le passant. Une fois accompli son travail avec eux, il tire au sort, toujours auprès du secrétaire, un jury de cinq personnes et un représentant. Le passant peut récuser le choix du sort tant pour les passeurs que pour les jurés.

Les passeurs en question ne sont désignés que pour une durée limitée et ils ne peuvent être tirés au sort que deux fois.

De même, les membres du jury potentiel ne seront tirés au sort que pour trois passes et ne feront partie du jury potentiel que durant trois ans. Chaque association renouvellera les jurés sortants au fur et à mesure et comme elle l'entend. Un délai de trois ans est requis avant une nouvelle désignation d'un juré sortant.

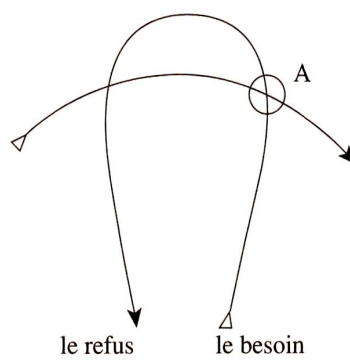
Chaque jury écoute à sa façon les passeurs l'un après l'autre ; puis, il rend compte de son appréciation au passant, en lui donnant une réponse conclusive et étayée, sur un mode qu'il choisit. Ce représentant n'aura pas assisté aux témoignages des passeurs ni aux discussions du jury. Il n'aura été mis en relation à cette passe que par le truchement du rapporteur.

Cette procédure n'aboutit à aucune nomination, sinon à celle des éventuelles surprises dont la passe en question aura été l'occasion. Il ne sera donné aucune publicité au résultat des passes.

Ce dispositif sera revu tous les trois ans, selon les indications issues des travaux des jurys et selon ce qui ressortira des journées de travail. Il va de soi que toute association ayant rejoint ce réseau participera à la révision du dispositif.

Preliminaire gesprekken

Een ontmoeting in perspectief

Josée Roymans

Het opduiken van een vraag naar analyse in de preliminaire gesprekken, is maar mogelijk, wanneer diegene die onze hulp komt vragen, het recht heeft om anders te denken dan wijzelf.

Dat is een noodzakelijke voorwaarde om niet reeds van bij het begin de waarheid geweld aan te doen.

De omvorming van een klacht tot een vraag, tijdens deze eerste gesprekken, staat gelijk met het opsporen van de formele structuur van het symptoom.

Het gaat hier voornamelijk om een ethisch probleem. Want *au delà* van elke theorie staat namelijk de mens. Het gaat hier om een recht van de analysant en om een opdracht voor de analyticus. Niet alleen in het spreken van de analysant maar ook in het luisteren van de analyticus duikt een subjectieve dimensie op.

Het verlangen om zich object te maken van het verlangen van de Ander, is wat voor de analysant uit de eerste gesprekken kan ontstaan.

Maar ook de analyticus plaatst zich in de positie van object om iets van dat verlangen toonbaar te maken. Het gaat er hem om in rekening te brengen, of de bestendigheid te tonen van wat zich in het spreken van de patiënt uitdrukt. Deze bestendigheid kunnen we structuur noemen.

De structuur voert het bevel. Zij is wat de positie van het subject determineert en dus ook de positie van de analyticus.

We kunnen slechts spreken van een psychoanalyse wanneer beide participanten subjectief zijn geïmpliceerd, terwijl het toch niet gaat om een intersubjectieve relatie.

Spreken betekent volgens Lacan een “vraag om liefde”, een vraag echter die los staat van de zin van de gesproken woorden.

Het verschil met het spreken dat geen analyse is, hangt af van het antwoord van de analyticus: “zelfs het niets geeft hij niet”.

De analyticus weigert een intersubjectief antwoord, de analysant moet er zelf een inspanning voor doen.

Het is niet voldoende dat de analysant komt klagen of naar voren komt met een eigen theorie.

Er moet een verknoping zijn met het “ondraaglijke” dat aan de basis ligt van een psychisch lijden.

Het gaat niet om een pasklaar weten, noch van de analyticus, noch van de analysant, maar om een weten dat zich toont in het spreken zelf van de analysant, en dat kan geïnterpreteerd worden. Het gaat om de eerste “effecten van waarheid” in het discours van de spreker. De analyticus ondersteunt dit discours en deze “effecten van waarheid die op hem worden over gedragen”. En het is in deze wisselwerking dat er zich een dimensie van liefde kan ontwikkelen. Van de kant van de analysant zou je kunnen zeggen: “ik hou van de Ander in de mate en in zoverre ik veronderstel dat de Ander iets van mij weet wat mijzelf onbekend is”.

De analyticus incarneert niet deze Ander van de liefde of deze Ander die ontbreekt. Maar in zijn manier van aanwezig zijn, ondersteunt hij de pulsie tot verder spreken waardoor er iets kan getoond worden van dit statuut van een schat, van een kostbaar bezit dat “het object van het verlangen” is.

Bij de analysant kan er dan iets van een “niet-weten” opduiken: “wat gebeurt er met mij, waarom kom ik zo dikwijls in dezelfde onaangename omstandigheden terecht, waarom heb ik zulke gedachten?”

Dit “niet-weten”, voortkomend uit het lijden, veronderstelt reeds een hypothese van het onbewuste.

Op dit punt waar de bevraging van het onbewuste van de analysant een aanvang neemt - verknoopt met de toedichting van een verondersteld weten aan de Ander die de analyticus is - wordt een opening naar een psychoanalyse mogelijk.

Het symptoom sluit een verhuld weten over het subject in zich, een sprekend weten dat roept om gehoord te worden.

Het is het onbewuste dat de symptomen bepaalt, moduleert, articuleert. Als talige structuur zegt het onbewuste doorheen het symptoom zijn waarheid. De vraag zit in het symptoom verkleed.

In het symptoom ligt dus een verhouding besloten tegenover het weten, waarbij het subject verschillende posities kan innemen.

Deze posities zullen bepalen op welke wijze het subject zijn vraag zal stellen.

De psychoanalyticus luistert in de preliminaire gesprekken tot de talige structuur ervan duidelijk wordt en sprekend.

De psychoticus, die stemmetjes hoort, gelooft zijn symptoom. Hij kan er geen relativerende positie tegenover innemen.

De neuroticus zit geïmpliceerd in zijn symptoom, zonder te beseffen - zonder te willen beseffen - wat er daar te weten is.

De hysterica tracht een ander, een derde in haar plaats te doen antwoorden op de vraag van de Ander. Ze houdt haar verlangen hoog als onvoldaan verlangen.

De dwangneuroticus stelt zich dwars op ten opzichte van het weten. De dwang is ondoorzichtig, verplichtend, tezelfdertijd het subject delend en opsplitsend. Voor hem is de dood een faalact.

De pervers viseert het reële teneinde het realiteitsprincipe te doen wankelen. Hij bespeelt de angst en het genot van de ander teneinde het genot van de Ander te provoceren.

Literatuur

- S. Freud (1912b) "Dynamiek van de overdracht", *Klinische beschouwingen 4*, Meppel, Amsterdam, Boom, 1992, pp. 69-84.
- S. Freud (1912e) "Adviezen voor de arts bij de psychoanalytische behandeling", *Klinische beschouwingen 4*, Meppel, Amsterdam, Boom, 1992, pp. 85-99.
- S. Freud (1912c) "Verdere adviezen over de psychoanalytische techniek I: over het inleiden van de behandeling", *Klinische beschouwingen 4*, Meppel, Amsterdam, Boom, 1992, pp. 101-128.
- J. Lacan (1967-1968) "L'acte psychanalytique", *Autres écrits*, Editions du Seuil, Paris, 2001, pp. 375-383.
- G. Pommier (1996) "Le dénouement d'une analyse", Champs/Flammarion, 284 pp.

Intrede in de psychoanalytische ervaring

Dimitri Van Puymbroeck

Wanneer het gaat over de *preliminaire gesprekken* denkt u misschien net als ik aan een reeks gesprekken die plaatsvinden voorafgaand aan de eigenlijke kuur, dit om de vraag van het subject en diens symptoom te onderzoeken, na te gaan of er geen tegenindicaties zijn om een behandeling te starten, de overdracht de kans te geven zich te ontwikkelen en een aantal praktische afspraken te maken. Maar hoe kunnen deze gesprekken vanuit een meer theoretisch perspectief bekeken worden?

Een interessante invalshoek vond ik terug in het artikel "L'entrée par le symptôme" van Alfredo Zenoni (2003). Daarin sluit hij zich aan bij de stelling van Lacan dat zonder preliminaire gesprekken geen intrede in de psychoanalytische ervaring mogelijk is. Zenoni benadrukt echter dat we dit niet moeten begrijpen als een chronologisch, aan de ervaring voorafgaand moment. Eerder betreft het een *logisch moment*, een drempel die moet overschreden worden, om een intrede in de psychoanalytische ervaring mogelijk te maken. Het gaat om een moment waarop een verandering van discours alsook een verandering van subjectieve positie plaatsvindt.

Dit logisch moment vond ik een interessant concept omdat het een oriëntatiepunt aanreikt voor de kuur. Het gaat er steeds opnieuw om die omstandigheden te scheppen die het voor een bepaald subject mogelijk maken dat iets van zijn onbewuste kan verschijnen. Enkel op die manier kan het subject zijn eigen implicatie in het symptoom ontdekken en kan zijn spreken kantelen naar het analytisch discours. In deze bijdrage zou ik dit logisch moment als voorwaarde voor de psychoanalytische ervaring willen toelichten met aandacht voor de verschillende accenten bij hysterie en dwangneurose.

Vraag zonder symptoom

Nog niet zo lang geleden vertelde iemand tijdens de preliminaire gesprekken dat hij bij me in de leer wilde komen. Hij gaf aan reeds veel gehad te hebben aan onze gesprekken, was beginnen lezen over psychoanalyse en aanverwante onderwerpen en stelde voor hieromtrent wekelijks af te spreken. Zijn fantasie voerde hem daarbij naar een geïdealiseerde leerling-leraarverhouding. Hem uitleggen dat het niet dat is wat een analyse beoogt en hem daarbij de keuze te geven de therapie stop te zetten, bleek voldoende om bij hem een ander soort spreken wakker te maken en hem te herlanceren in de kuur.

Het gebeurt dat iemand uit interesse of uit nieuwsgierigheid, om zichzelf beter te leren kennen, in analyse wil gaan. Het is echter onvoldoende dat iemand een weten toeschrijft aan de ander aan wie hij een analyse vraagt. Er moet ook een moment van zijn ervaring zijn die hem in verwarring brengt, hem hindert, hem doet lijden, en waar zijn vraag bij aanknoopt.

Zenoni (2003) omschrijft deze vraag naar een weten waarbij de subjectieve verdeeldheid buiten wordt gehouden als een *epistemische vraag*.

Dit is dikwijls een impasse bij het dwangneurotisch subject. Het symptoom is hier bevredigend, compatibel met een onbewust genieten en is bijvoorbeeld eerder belastend voor de omgeving. Het dwangneurotisch subject slaagt erin zijn subjectieve verdeeldheid toe te dekken.

Het obsessionele symptoom is wat Freud dwang noemt, een compulsieve met genot beladen gedachte (Soler, 1995). In de gedachten van de obsessieel of de betekenaarsketting komen gedachten als defensie en gedachten als vehikel van genot naast elkaar voor. Denk bijvoorbeeld aan de dwangneuroticus die het niet kan helpen aan beledigingen te denken of die vol twijfel en remming onmogelijk tot een besluit kan komen vanwege de contradicties in zijn gedachten. Het obsessionele symptoom vraagt niet, het werkt bevredigend.

Iets zal dus moeten veranderen om het dwangneurotisch subject een vraag aan een analyticus te doen stellen. Het dwangneurotisch subject dient hiertoe gehysteriseerd te worden. Meestal komt een dwangneurotisch subject dan ook in therapie nadat iets hem of haar heeft gehysteriseerd. Zo kwam enkele jaren geleden een dwangneuroticus bij me omwille van een depressie. Deze had hij echter reeds langere tijd; de aanleiding voor contactopname was de recente twijfel en onzekerheid die hem had overvallen nadat zijn vriendin hem had aangesproken over kinderen.

Symptoom zonder vraag

Klagen is een andere vorm van een initiële vraag, één die om hulp vraagt. Het subject lijdt en vraagt te genezen. Meteen wordt een meer overdrachtelijke dimensie dan bij de epistemische vraag duidelijk.

Zenoni (2003) benoemt dit soort vraag als een *therapeutische vraag*, met daarachter een vraag naar liefde en de fantasmatische bevrediging die deze in zich draagt. Het subject zoekt de aandacht van de Ander, diens interesse, of tracht diens weten te mobiliseren. Op die manier dreigt de analyticus aan het werk gezet te worden en niet het subject.

Dit is vaak een impasse bij het hysterisch subject. Het is, structureel gezien, gemakkelijker om een hysterisch subject iets te doen vragen van een analyticus (Soler, 1995). Hysterie is verbonden met het verlangen van de Ander

zoals ook blijkt uit het hysterisch discours. Het hysterisch subject is nooit alleen en als het bij zichzelf een symptomatisch probleem vaststelt, zal de eerste reactie zijn zich te wenden tot een ander persoon. De affiniteit met de meester maakt dat het niet zo moeilijk is om bij een hysterica tot een vraag aan een verondersteld-wetend-subject te komen. Maar het hysterisch subject zal zich positioneren als meester van de kennis die door de Ander wordt geproduceerd: "Toon wat je weet en dan zullen we zien wat je kennis waard is". Een verandering dient bekomen te worden. Het hysterisch subject dient tot de positie gebracht te worden waarin het zelf aan het werk gezet wordt en niet de Ander. De hysterica zal zich presenteren als een mysterie voor de analyticus, een agalma, dat het verlangen van de analyticus gaande moet houden maar waarbij het subject zelf buiten spel blijft. Wat ontbreekt is dat de vraag zich formuleert in het register van het weten voor het subject zelf: "Wat gebeurt er met mij?". Het subject dient te erkennen dat er een niet-weten is bij zichzelf omtrent zichzelf. Op de manier kan de klacht gevangen worden in de hypothese van het onbewuste.

Verknoping

Zoals blijkt uit het voorgaande zal het niet volstaan dat iemand de vraag stelt om te komen spreken of vraagt van een bepaald lijden verlost te worden om van de start van een psychoanalytische kuur te kunnen spreken. Toch dient de dimensie van de vraag aanwezig te zijn. Zoals we zagen onderscheidt Zenoni (2003) twee soorten vragen: de epistemische vraag en de therapeutische vraag. Het vermelde *logisch moment* als kantelmoment binnen de kuur situeert hij op het kruispunt, in de verknoping van deze twee vragen. Het betreft een klinisch moment waarop het symptoom zich constitueert in de subjectiviteit. Het subject erkent met andere woorden zijn eigen implicatie in het symptoom.

Bibliografie

- Soler, C. (1995). *Hysteria and obsession*. In Feldstein, R. e.a. (red.) Reading seminars I and II. New York: Suny Press.
- Zenoni, A. (2003). *L'entrée par le symptôme*, La Cause Freudienne, 53, pp. 180-186.

Over de mechaniker en de veerman

Filiep Verhaeghe

Er is me ooit in een discussie over de vraag of een analyse voor iedereen geschikt is het verwijt toegeworpen dat ik de mensen te veel uit hun comfortzone wil halen. Daar zit zeker een bron van waarheid in en de reden daarvoor ligt ongetwijfeld in het feit dat ik zelf met heel veel moeite uit mijn cocon ben gekropen en ik er mij nog steeds moet tegen verzetten om er niet opnieuw in te kruipen.

De vraag die aan de orde was, was of men iemand die op consultatie komt bij wijze van spreken moet opentrekken of moet dichtnaaien. Heeft men het recht om iemand uit zijn evenwicht te brengen om iets te proberen bewerkstelligen dat fundamenteeler is dan een zo snel mogelijk herstellen van dat equilibrium?

Het werd me gevraagd alsof ik een onmens ben die het lijden niet wil dempen, maar het eerder wil rekken. Zie ik dan niet dat die mens geholpen wil worden? Hoor ik dan niet dat dat lijden ondraaglijk is, dat dat zo snel mogelijk moet worden opgelost?

Dit is natuurlijk de vraag waarmee de meeste mensen de consultatiekamer binnenstappen. Verlos mij van mijn lijden. Geef mij een antwoord. Zeg mij wat ik moet doen.

Het is op dat punt reeds dat men bepaalt of er een mogelijkheid gecreëerd wordt tot analyse, of dat men niet meer voorbij het therapeutisch herstellen van het evenwicht geraakt. Het is daar dat het verlangen van de analyticus zich situeert. Het is tevens een ethische keuze. Het is de keuze tussen verlossen of beluisteren. Beschouwt men de mens als lijdend *voorwerp* of als lijdend *onderwerp*? Als iemand die onderworpen is aan het lot, eventueel aan het onbewuste, of als iemand die in staat is de route die hem uitgestippeld is door de herhaling en het genot om te buigen, te verleggen.

Het zo snel mogelijk willen herstellen van het evenwicht is een toedekken van het onbewuste. Het impliceert een niet willen horen, zowel langs de kant van de patiënt als langs de kant van de analyticus. Het is wat Lacan de “*passion de l’ignorance*” noemde, het hardnekkige niet-willen-weten. Is het niet onze taak om daar iets tegenover te plaatsen? Om op zijn minst niet mee te gaan in de uitwissende beweging van de verdringing en de weerstand?

Wanneer iemand op consultatie komt dan is dat op het moment dat zijn constructie aan het wankelen is. De moeizaam opgebouwde dammen tegen het Reële, het patchwork van identificaties opgelapt met symptomen waarin de

gaten te groot zijn geworden. Als de symptomen om de een of andere reden niet meer functioneren dan dreigt de angst, de depressie, de verdeeldheid.

Het symptoom heeft een stabiliserende functie. Het is te beschouwen als een antwoord op het Reële, op hetgeen waar men anders geen antwoord op heeft. Het is een bricolage die toelaat een conflict in zich te verenigen. Dat een symptoom een lijden met zich meebrengt doet niets af aan de stabiliserende functie ervan. De meeste mensen nemen het lijden dat erbij komt voor lief zolang het symptoom haar functie maar vervult. Het is pas wanneer het symptoom faalt, of het lijden te groot wordt, dat de stap gezet wordt naar een dokter of een 'psy'. Met de vraag om het lijden te verminderen of de angst te dempen. Vandaar ook het grote succes van antidepressiva en kalmeermiddelen. Het symptoom faalt als er iets van het Reële doorbreekt, bijvoorbeeld in de confrontatie met de dood of door een ontmoeting met een vrouw of een man.¹⁰

Een voorbeeld uit mijn praktijk

In twee weken tijd krijg ik drie mannen over de vloer die zich aanmelden met bijna exact dezelfde klacht. Ze zijn alle drie eind de dertig, hebben alle drie kinderen, zijn alle drie schijnbaar geslaagd in het leven, verdienen goed hun brood, zijn al jaren getrouwd. Geen vuiltje aan de lucht, behalve dat ze een andere vrouw hebben leren kennen waarmee ze een verhouding begonnen zijn. Een verhouding die niet als affaire verder kan gaan omdat de vrouw in kwestie meer wenst dan maîtresse te zijn. Driemaal wordt aan mij de vraag gesteld wat ze nu verder moeten doen, welke keuze ze moeten maken. *“Blijf ik bij mijn vrouw of verlaat ik haar voor een andere vrouw?”* Telkens met veel schuldgevoelens naar hun vrouw en de kinderen toe.

Dit is het tableau dat ik geschetst krijg, driemaal bijna hetzelfde.

Een gesloten verhaal, rond. Geen problemen, enkel die keuze. K. De verwachtingsvolle blik op mij gericht. Alsof ik een soort mechaniker ben van de machinerie van het leven. *“Hier is iets vastgelopen, ik bel iemand en die zal dat voor mij wel oplossen.”*

Het antwoord moet ik schuldig blijven. Omzichtig vragen stellend om het gesloten verhaal een beetje open te trekken, duiken er vrij snel andere zaken op.

Het terloops vermelde *“Als kind moest ik altijd mijn pantoffels perfect naast elkaar op een lijn met de rand van mijn bed zetten, anders zou er iets ergs gebeuren...”*.

“Mijn vader is zes maanden geleden overleden, maar dat heeft er niets mee te maken.”

---

¹⁰ Pierre Malengreau, *Het symptoom in de preliminaire gesprekken*, pp. 36-37, Psychoanalytische Perspectieven, 1993, nr.18

“Eigenlijk bepaalt mijn vrouw mijn agenda. Overal waar ik ga en sta moet ik verantwoording afleggen. Een beetje zoals bij mijn moeder.”

Drie gelijke klachten, driemaal de vraag om een keuze niet zelf te moeten maken, maar daaronder drie compleet verschillende verhalen.

Welke positie nemen we hier tegenover in? Trachten we dat lijden, die verdeeldheid zo snel mogelijk op te heffen, dat gat dicht te metselen? Of proberen we iets van het verhaal dat wil gehoord worden te laten spreken?

De eerste man komt nog steeds spreken. Het gaat al lang niet meer enkel over het verscheurd zijn in die keuze. Dwanghandelingen, sadistische fantasieën, schuldgevoelens, een enorme strafbehoefte ... We zijn al op een heel ander terrein beland.

De tweede man heeft, in de loop van enkele gesprekken, beseft dat de dood van zijn vader hem de ogen geopend heeft voor een aantal dingen die hij niet langer kon accepteren in zijn relatie. Het besef dat het leven eindig is, heeft hem doen kiezen om uit de relatie te stappen. Hij heeft zelf zijn antwoord gevonden en had geen wens om verder te elaboreren.

De derde man heeft een zestal gesprekken lang getracht om mij alsnog te doen antwoorden op zijn vraag. Hij is uiteindelijk teleurgesteld vertrokken.

Men zou mij kunnen verwijten dat ik geen van die mannen geholpen heb. Dat ik de eerste aan het lijntje hou terwijl hij nog steeds niet gekozen heeft. Dat de tweede evengoed op café tegen een vriend had kunnen praten aangezien hij toch zijn eigen boontjes heeft moeten doppen. Om maar te zwijgen over de derde die heeft moeten betalen om te constateren dat hij in al zijn relaties de verhouding met zijn moeder herhaalt, maar die geen antwoord gekregen heeft op zijn vraag.

Voor mezelf zou ik niet weten hoe ik het anders zou moeten aanpakken. Moet ik doof blijven voor hetgeen zich aandient? Welk antwoord zou ik moeten geven? Op dergelijke momenten vraag ik me oprecht af hoe een gedragstherapeut zoiets aanpakt. Ik ben op dat punt heel beperkt. Ik kan niet anders dan luisteren en een beetje porren in dat afgeronde verhaal totdat er brokstukjes afvallen, totdat de barstjes verschijnen, totdat de gaten zichtbaar worden waarover men met veel moeite een netje van symptomen gespannen heeft. Niet om het af te breken, niet door de zware hamer te hanteren en het bouwwerk naar beneden te halen. Voorzichtig, met veel geduld. De woorden wikkend. Want de angst is groot, het bouwwerk is zo fragiel.

Daar situeert zich de overdracht. Hoe iemand er toe te brengen om de oversteek te wagen van het veilige, afgeronde verhaal naar de andere kant waar woorden meer zeggen dan men dacht, waar versprekingen gehoord worden,

waar dromen geen bedrog zijn. Hoe dragen we hem daar over, zonder hem het gevoel te geven dat we hem overdragen?

De eerste man heeft gemerkt dat ik hoorde wat hij zei. Ik kon het zien. Ik zei iets, hij keek me aan met zijn hoofd een beetje scheef en glimlachte. Daarna werden zijn woorden anders. Vrij snel werd de hem verscheurende keuze tussen zijn gezin en die andere vrouw slechts de inleiding tot een ander verhaal.

Voor de tweede man was het voldoende om het spreken over de dood van zijn vader een beetje ruimte te geven, zodat die niet meer los stond van de rest van zijn verhaal. Door zijn vaders dood minimaal te bewerken, viel een en ander als het ware op de juiste plaats, waardoor het hem duidelijk werd welke keuze hij moest maken.

Bij de derde man is de overdracht niet geslaagd of in elk geval onvoldoende gebleken om hem voorbij de concrete vraag te krijgen. Binnen elke sessie verscheen er iets van het symptoom dat zijn vrouw voor hem was. De verstikkende band die ze rond zijn nek legde, net zoals zijn moeder. De maîtresse bleek trouwens een herhaling van hetzelfde, misschien zelfs nog een beetje strenger. Wellicht dat ze daarom beter zal functioneren als nieuw symptoom? Een nieuwe halsband, maar dan nog iets nauwer toegesnoerd. Maar elke nieuwe sessie begon van voor af aan, de overdracht uitgeveegd, het gezegde vergeten, de vraag op de voorgrond, steeds hardnekkiger, steeds meer eisend. Totdat hij besepte dat ik hem niet zou antwoorden.

Preliminaires gesprekken

Daniëlla Provost

Toen me de vraag gesteld werd om vandaag iets te zeggen over preliminaire gesprekken, heb ik daar zonder veel nadenken ja op gezegd. Even daarna viel mijn frank en kwam vooral de vraag wat hierover te vertellen?

Hoe iets vatbaar of overdraagbaar maken dat soms zo ongrijpbaar blijkt te zijn. Wat maakt dat mensen ervoor kiezen om een analyse of analytische therapie te voeren terwijl dit duidelijk ingaat tegen het huidig maatschappelijk discours. En wat maakt dat iemand de positie wil innemen van abject object voor een ander? Het is duidelijk dat er niets kan gezegd worden over preliminaire gesprekken, zonder het ook over de overdracht te hebben.

Al snel kwam de herinnering aan een bepaalde patiënte bij me naar boven. Ik zal haar Elise noemen. Elise belandt bij mij nadat ze al een aantal therapeuten heeft versleten. Of beter gezegd, nadat een aantal therapeuten haar hebben versleten. Naast een heel aantal klachten, automutileert ze ook. In haar vorige therapie werd ze bedolven onder tips om de mutilatie te vermijden. ‘Hoe kan je dit anders aanpakken, hoe kan je iets in de plaats doen?’ Haar spreken werd bedolven onder de drang om te doen, de drang om op te lossen. Uiteindelijk heeft ze haar therapeute de mond gesnoerd door te zwijgen en haar verwondingen te laten zien. Waarna ze nooit meer is terug gekeerd. De vraag waarmee ze bij mij komt, is eigenlijk heel mooi: ‘ik wil gewoon kunnen spreken over wat er met mij aan de hand is, ik wil geen tips of adviezen, ik wil gewoon ergens anders mogen nadenken dan in m'n eigen hoofd’. Meer had ik niet nodig om te beslissen om met haar verder te werken. Freud benoemde een voorafgaande andersoortige therapie als mogelijk ongunstig voor het voeren van een analytische kuur. In een tijd waar allerlei soorten therapieën, de ene al efficiënter dan de andere, de kop opsteken, denk ik dat het geen uitzondering is dat we mensen ontvangen die soms al een heel parcours in de ‘hulpverlening’ hebben afgelegd. En waar sommigen teleurgesteld vertrekken omdat ze ‘het antwoord’ niet krijgen, zijn anderen net opgelucht om eindelijk, na vele omzwervingen, een spreek-plaats te vinden. Dit was zeker het geval voor Elise.

Bij een analyticus op consultatie gaan, wil niet per definitie zeggen dat men ook een analyse wil starten. De klacht of vraag waarmee iemand zich aanmeldt, zegt daar vaak ook heel weinig over. Ik denk daarbij aan de vraag van sommige studenten, die heel enthousiast een analyse willen starten omdat ze ‘moeten’ voor hun opleiding. Je hoeft daarvoor geen Lacan te zijn, om te weten

dat dergelijke vraag, als ze echt daartoe beperkt blijft, niet uitmondt in een analyse.

Ik denk hierbij ook aan een man die kwam consulteren in de hoop dat hij kon ‘geherprogrammeerd’ worden zoals men een hond kan trainen of heropvoeden. Zijn toenmalige partner, die veearts was, had hem met dat doel in therapie gestuurd. Op het eerste zicht leek deze vraag weinig veelbelovend voor een analytisch parcours maar al snel werd de vraag naar ‘herprogrammeren’ vertaald in een vraag naar zijn eigen subjectieve implicatie. En terwijl deze man nooit op de divan is gaan liggen, meen ik toch dat er al na de eerste sessies een kantelpunt is gekomen. Een coupure die vooral te maken heeft met een subjectieve positie eerder dan met de setting *stricto sensu*.

In dit kantelpunt wordt de klacht over een symptoom, een klacht over anderen, een bevraging, een open vraag naar het eigen aandeel. Waarbij ik ervan uitga dat je, als analysant, wel wat moet kunnen hebben of verdragen om die vraag te kunnen laten bestaan. Anders gezegd, om het tekort te kunnen verdragen. Waarmee ik in één adem ook zeg: ‘ne devient pas analysant qui veut’. De *participe présent* van ‘analyser’, geeft aan dat de patiënt aan het werk is. We spreken niet over een ‘geanalyseerde’, die zich passief overlevert aan het werk van een analyst maar over een ‘analyserende’, iemand die een actieve positie inneemt en werkt.

Daarbij heb ik me al meer de vraag gesteld in hoeverre de setting van de klassieke kuur altijd even aangewezen is. En of dat een van de criteria is om al of niet over analyse te spreken. Een moeilijk gegeven waar ik nog niet uit ben. Wat me evident lijkt, is dat het zeker niet het enige criterium kan zijn.

De factor afwezige aanwezigheid, het visuele dat uit het spreken gefilterd wordt, heeft zeker zijn effecten, daarover geen twijfel. Maar bij sommige subjecten lijkt het me meer aangewezen om de setting van de preliminaire gesprekken te behouden. Misschien draagt het woord ‘preliminaire’ voor mij te veel de connotatie van iets voorlopig, iets dat voor het ‘échte werk’ zou komen.

De preliminaire gesprekken worden door Freud benoemd als een ‘proefbehandeling’, een periode om na te gaan of er iets werkbaar is, of er een overdracht tot stand kan komen. Om redenen die te maken hebben met een eigen, subjectief parcours, bemerk ik dat ik soms ook een aantal sessies nodig heb om voor mezelf te kunnen uitmaken of ik bereid ben naar iemands’ verhaal te blijven luisteren. Vaak is het ‘verlangen van de analyticus’ al vrij snel aanwezig, maar in sommige gevallen, bij sommige verhalen, heb ik wat meer tijd nodig om uit te maken of het voor mij wel werkbaar is. De factoren die daarin meespelen, gaan voorbij iemand al of niet sympathiek vinden, en gelukkig maar. Sommigen zouden kunnen zeggen dat ik niet ‘goed genoeg’

geanalyseerd ben. Ikzelf beschouw het eerder als één van de effecten van mijn analyse, dat ik mijn verlangen als analyticus kan inzetten, maar niet voor om het even wie.

Iemand komt met zijn of haar klachten en stelt vrij vaak de vraag ‘Bon, dit is mijn klacht, wat kan ik eraan doen, hoe geraak ik daar zo snel mogelijk vanaf?’ En eigenlijk doet de analyst weinig anders dan te zeggen ‘moment, laten we de tijd nemen om dit te gaan onderzoeken’. Weg van de haast, weg van de drang naar onmiddellijkheid en absoluut niet ‘to the point’. Het werk van de analyst bestaat in het behouden van zijn analytische positie. Simpel gezegd ‘op zijn plaats blijven’ hoe hard een patiënt daar ook tegen schopt of aan trekt. Een heel interessante uitspraak die gedaan werd op een coördinatievergadering van het IAEP is me nog altijd bijgebleven en blijft stof tot nadenken: de analytische positie innemen, gaat niet zozeer over wat men zegt, maar wel over hoe men luistert. Hoe men het tekort als drijvende kracht kan behouden en vrijwaren van vol-ledigheid. Een positie die zowel in de preliminaire gesprekken als in de eigenlijke kuur cruciaal is.

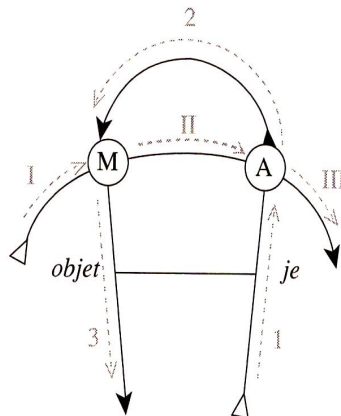
In zijn tekst ‘inleiding tot de behandeling’ geeft Freud aan dat het belangrijk is de patiënt vroeg op de hoogte te stellen van de inspanningen en investering die een analyse vraagt. Hij verbaasde zich er toen al over dat mensen zo weinig tijd, geld en moeite vijl hadden om zich van hun symptomen te bevrijden. Sommige dingen veranderen niet. Binnen het huidig maatschappelijk discours, waar voor elk probleem een snelle oplossing te vinden is, liefst onder de vorm van een product, valt de psychoanalyse volledig uit de toon. En maar goed ook.

Onze actuele sociale band is een discours dat net de sociale band uitholt. In die context vragen we vanuit onze analytische positie dat een subject in verbinding treedt. Meer nog: een vraag stelt en blijft stellen om die op termijn zelf te beantwoorden. Het heeft bijna iets van het miraculeuze dat mensen die keuze nog maken. Anderzijds denk ik dat iets in het subject zal blijven aandringen, dat ons huidig discours ons niet helemaal monddood zal maken, dat er iets zal willen blijven spreken. In dat opzicht denk ik dat de psychoanalyse nog een lang leven beschoren is, op voorwaarde dat er iemand blijft luisteren.

Kliniek

Overdracht in een psychoanalytische therapie

Jean-Pierre Van Eeckhout

Situatieschets

Een man zoekt me op voor psychotherapie. Hij maakt een nerveuze indruk. Hij ademt zwaar en spreekt halve zinnen bij het zoeken van zijn plaats in de therapieruimte. Hij heeft klamme handen en kan niet op de stoel stilzitten. Niet kunnen stilzitten en toch niets doen zal een thema worden in het verhaal dat hij zal brengen.

Hij schetst zijn probleem. Nadat hij uitgekocht is door zijn vennoten van een firma – op zijn verzoek blijkbaar - heeft hij voldoende geld om te rentenieren, om rustig uit te kijken wat hij nu gaat doen. Dat valt echter niet mee. Hij zegt enerzijds vertrouwen te hebben dat hij een opportuniteit gaat tegenkomen, maar ondertussen bekruipt hem een onzekerheid. Met als gevolg dat hij in zijn bed blijft liggen. Die bedenking dat het wel in orde gaat komen, vloeit over in de bedenking dat het niet de moeite waard is om ondertussen iets te doen. Het gebeurt soms dat hij energiek begint, maar na een halve dag merkt nog niets gedaan te hebben. Soms heeft hij wel iets gedaan, maar dan zijn het naar zijn aanvoelen zo'n pietluttige dingen dat hij het gevoel heeft geen bijdrage geleverd te hebben.

Een ander probleem is dan ook dat hij vervalt in dwanghandelingen. Hij stofzuigt ettelijke keren een bepaalde plaats. Hij poetst een aantal maal de brievenbus of elektriciteitskast. Hij vindt het zelf onnozel, maar kan niet anders dan vast te stellen dat hij een kuisdwang heeft. Het maakt dat hij zich soms uitput. Met de vaststelling dat hij een ganse voormiddag slechts verschillende malen één ding gedaan heeft, duikt dan weer de gedachte op dat hij geen bijdrage geleverd heeft: op dat moment valt hij helemaal stil. Het is het allemaal niet waard.

Een ander belangrijke rij van symptomen betreft zijn onrust in een sociale context. Hij weet van zichzelf dat hij een sociale 'tiep' is. Dit wil zeggen dat hij zich vlot onder de mensen beweegt. Door de aard van zijn beroep kent hij ook veel mensen. Ergens binnenkomen is dan ook 'rijtje handjes schudden'. Bij al die sociale roezemoes glijdt hij op een bepaald moment onopgemerkt uit beeld. Een onrust bekruipt hem: hij hoort niet meer wat de andere zegt en zit dan maar nietszeggende reacties naar voor te schuiven. Hij voelt dan de dwang weg te willen en het is met moeite dat hij zich kan bedwingen om niet onbeleefd en lomp te lijken door plots op te staan en weg te gaan. Veelal zoekt hij naar een opportuniteit, een geldig excuus om dit te doen.

We hebben een aantal voorbeelden gekregen van de vraagstelling die voor deze man belangrijk lijkt te zijn: de zin van zijn creatieve inbreng. Blijkbaar is hij een sterke persoonlijkheid met zeer veel initiatief die echter op een bepaald moment aanvoelt dat hij op het vlak van zijn ondernemerschap toch de respons van de Andere mist. Het betreft niet “een communicatieve feedback” van de andere over zijn daden. Naarmate de zekerheid over het ondernomene groter wordt, wordt het deficiet immers groter. Een goed voorbeeld is het recent overlaten van de zaak. Hij heeft deze een aantal jaren geleden alleen opgestart. Een aantal medewerkers zijn hem komen vervoegen met het statuut van vennoten. Ook zijn partner is dan bij hem komen werken omdat het werk toestroomde, net zoals het geld. Maar op het moment dat duidelijker wordt dat de firma zeer solvabel is, begint het plezier in het werk af te nemen. Hij krijgt het idee dat hij als trekpaard ideeën aangebracht heeft en de anderen op de golf van zijn talenten mee surfen. Deze irritatie voegt zich bij de onlust in een sleur aan werk te beginnen. Sociaal is dat allemaal niet merkbaar, maar bij hem stijgt de drang om meer respons te krijgen. Hij drukt het uit als: “Ik wil geen dankbaarheid, maar wel erkenning voor wat ik dan toch blijkbaar kan doen.”

We leren hier een aantal belangrijke mechanismen kennen die bij de patiënt spelen.

1. Er is de subjectieve verdeeldheid die zich vooral manifesteert in tegenstelling “doe ik iets zinvol of niet?” Het is duidelijk dat de vanzelfsprekendheid om bepaalde keuzes te maken en dus via de motorische afvoer de onlust af te laten glijden – iets waar hij in bepaalde perioden in zijn leven uitstekend in slaagt – in deze periode van zijn leven niet kan gerealiseerd worden. Hij moet met deze verdeeldheid afrekenen en slaagt daar moeilijk in. Dit voelt hij aan als een fundamenteel tekortschieten. De inhibitie (in bed blijven liggen) is één mogelijkheid om deze problematiek te ontwijken.

Een andere mogelijkheid lijken me de dwanghandelingen.

2. De dwanghandelingen zijn blijkbaar ook een middel om het fundamenteel tekort af te dekken (we kwamen er niet aan toe het tekort een concretere vorm te geven en moeten het op deze algemene omschrijving houden). Op deze manier lijkt hij 'iets te doen'! Hij maakt zich nuttig in het huishouden. Maar het herhalende van de huishoudelijke handelingen en de soms irrelevante vorm van de huishoudelijke handelingen maken dat de twijfel over zinvolheid terug opgenomen wordt in de uitvoering. Op deze wijze is dit symptoom een antwoord om het tekort af te dekken, maar neemt het op een andere wijze dit weer op (wat Freud deed grijpen naar de term ‘terugkeer van het verdrongene’).

3. Het belang van het narcisme treedt ook op de voorgrond. Immers, zowel in de perioden dat hij zijn ondernemerschap kan tentoon spreiden als in zijn symptomen komt naar voor dat hij zich als belangrijk tracht naar voor te schuiven. In zijn presentatie in de analyse laat hij duidelijk aanvoelen dat hij wel weet hoe zijn zaakjes voor elkaar te hebben. In flarden anekdoten (reizen, aankopen, restaurantbezoek, sociale evenementen) laat hij ook aanvoelen dat hij zich ten eerste één en ander kan permitteren en ten tweede er ook gebruik van weet te maken. Ook als hij het over zijn moeilijke momenten heeft, laat hij een superioriteit aanvoelen. Om één typisch voorbeeld te geven: hij vindt het vervelend dat hij in zijn bed blijft liggen en hij klaagt en beklagt zich daarover, maar voegt er triomfantelijk aan toe dat hij zich dat kan permitteren.

In deze oprisping van het narcisme tekent hij ook zijn relatie tot mij, de therapeut, uit. Ik ben ten eerste 'de dokter'. Terwijl dat nergens in mijn coördinaten staat en ik ook in mijn routine van de préliminaire gesprekken ontken geneesheer te zijn, blijft hij me aldus noemen. Hij excuseert zich ook geregeld als hij het woord neemt. Hij minimaliseert geregeld zijn zienswijzen als hij ze in een beschouwing komt uit te leggen: “Pas op: ik ken daar niets van, hé”. Dit brengt ons bij de overdracht in de eerste sessies.

“Gij weet het!”

Onze gesprekken lopen meestal in een bepaalde opeenvolging. Op mijn uitnodiging vrij te spreken brengt hij enkele anekdotes aan. Daarbij kan ik vaststellen dat hij associeert, dat hij zijn invallen van het dagelijks leven verbindt met emoties, fantasma's, bewuste reflecties. Ook heb ik het gevoel dat hij 'waarachtig' spreekt, dat hij iets wil vertellen dat hem raakt. In een tweede deel van de sessie herhaalt hij wat ik hierboven compact weergaf, maar dan in een algemene beschouwende vorm. “Ik geraak niet in gang.” “Het is nooit goed voor mij.” “Pas op, ik kan het hoor, ik weet hoe ik de dingen moet aanpakken.” “Het is lastig iets nooit met een tevredenheid kunnen doen.” Het zijn zinnestukjes zonder ziel die dikwijls herhaald worden, ook in dezelfde sessie.

In dit deel van de sessie vraagt hij me ook dikwijls een oordeel te vellen. “Heeft u al een zicht op wat er scheelt, dokter?” Net op die momenten dat ik minst iets kan zeggen, valt de vraag naar het 'weten'. Het lijkt me duidelijk dat hij op het moment dat zijn weten over zijn subjectiviteit stopt hij dit of bij mij tracht los te weken of zich van een weten afschermt. Ook hier duikt zijn narcisme op: ook bij mij weet hij blijkbaar zijn zaken te regelen. Letterlijk zegt hij: “Vraag me niet hoe, maar ik heb een talent om dingen te organiseren.”

Alleen – als ik daar op even doorvraag – weet hij niet uit te leggen wat daarvoor op gang komt, waarmee dit te maken heeft, of er iets speciaals over te vertellen is.

Hij is niet aan zijn proefstuk toe inzake ondernemen. Reeds eerder begon hij horecazaken op een tweetal plaatsen. Telkens met berekend risico, telkens bloeide de zaak na hard werken. Na een aantal jaren sloeg echter verveling, een zekere irritatie over de situatie, toe en verkocht hij de zaak om zich dan op te trekken aan een nieuw project. Ik probeerde een spreken los te krijgen over dit terugkerend verhaal. Maar ook hier wist hij niets te vertellen.

Wel begon het me te dagen dat alcohol een belangrijke factor was in zijn leven en dit door kleine anekdotes: de beschrijving hoe anderen te veel dronken, hoe hij na een feestje moest opruimen, het aantal maal dat het onderwerp 'iets drinken' ter sprake kwam,... Dat alles deed me vermoeden dat hier misschien wel een probleem zou kunnen liggen, maar ik was wel op mijn hoede dit probleem niet rechtstreeks te benoemen. Indien ik dit zou doen – zo dacht ik – veegde ik wel het statuut van verondersteld wetende onder tafel en dus de overdracht. Eerder dan “Ik heb wel de indruk dat alcohol een probleem is, vertel eens?” zorgde ik er voor dat ik iets van de tegenstelling duidde tussen werk/liefdesleven en alcoholgebruik. Ik vroeg hem naar zijn conditie na een feestje. Ik informeerde naar hoe hij er in sociale situaties in slaagde de aangeboden drank af te slaan. Op die manier trachtte ik iets anders dan een weten over de verslavingsproblematiek aan de orde te laten komen. Iets anders dat zowel overdrachtsmogelijkheden, als het item alcohol als te bespreken onderwerpen behield.

Hij reageerde hier positief op. Niet dat hij het drinken onmiddellijk als symptoom naar voor schoof. Wel dat hij over drinken begon te spreken op een negatieve wijze. “Ik heb kunnen vermijden te veel te drinken! “De rest was dronken, maar ik hield het kalm.” “Ik moet wat minder champagne aankopen.” “Ik heb wat sober geleefd en voelde me in het weekend beter!” Dit leek me een therapeutische winst, maar we hadden nog altijd geen antwoord op de vraag wat hem onbewust daaromtrent dreef: dat Andere weten was nog altijd een vraagstuk.

“Gij zoudt moeten weten!”

Ook voor hem bleef het gevoel dat er nog wat te weten viel. Na gesprekken waarbij het onderwerp roesmiddel aan bod kwam, verminderde zijn vraag om een weten van mij te krijgen. En als ze nog opdook, kwam ze onder de vorm van “Hoe zit ik in elkaar?” , “Vind u mij niet vreemd door de wijze waarop ik in elkaar zit?”. Naast het onderwerp alcohol, waarover hij zei dat hij

geminderd was, merkte ik ook op dat hij af en toe zijn Nederlands liet varen en zinnen in zuiver Gents dialect aan de orde kwamen. Net zoals bij het alcoholgebruik trachtte ik ook dit niet letterlijk onder de aandacht te brengen. Met de achterliggende gedachte dat zijn narcisme zou verhinderen ten volle dit tot zich te nemen. Wel pikte ik af en toe in met een dialectwoord. Ik kreeg het gevoel dat hij voorlopig sterk bezig geweest was vanuit een narcistische positie (“Ik heb de dingen voor elkaar”, “Ik heb al één en ander gedaan” versus “Ik drink wel”, “Ik ben slechts een platte Gentenaar”) mij te testen op mijn weten. Mijn zijdelingse manier van op de uitdaging in te gaan leek effect te hebben. Door hem niet met zijn falend narcisme te confronteren, maar het wel mee in de spreekruimte te brengen, herbegon hij zijn “zakenprestaties” terug te overlopen. En dit met een bepaalde klacht als rode draad.

Uit de verhalen die hij tot dan gebracht had, distilleerde hij - terwijl hij ze hernam - zijn bekommernis bij een groep te horen en toch niet. Zijn geslaagde 'businessplannen' hadden hem telkens gedreven (of hadden als drijfveer) zich naar een statuut op te werken dat bewees dat hij er mocht zijn, dat toonde dat hij erbij hoorde. Maar er zat ook een keerzijde aan: het statuut dat hij nu had onder collega-ondernemers zorgde ervoor dat hij sociaal gezien een druk leven had, maar ook dat hij de ambiance ervan snel beu was. Zijn aanzien in de lokaliteiten waar hij zijn zaak uitbaatte zorgde voor macht. Maar ook voor het feit dat hij, eenmaal de lokaliteit verlaten, er nooit meer terugkeerde, er de “navelstreng” mee doorknipte. Blijkbaar speelde in zijn narcistische bevrediging het fenomeen dat Freud omschrijft als het opduiken van het symptoom op het moment dat het lijkt dat een volledige gratificatie binnen handbereik ligt. Hij wordt ziek van te slagen in het leven.

Om over deze beweging iets meer te weten te komen begon ik hem vragen te stellen over zijn jeugd. Niet meer onder de vrijblijvende vorm van “Heeft dat iets te maken met vroeger, je jeugdijaren?” maar eerder onder een meer beslissende vorm. “Hoe deed je dat dan in je adolescentie [over een centje bijverdienen]. Ik speelde hem de aan mij gestelde vraag terug: “Gij moet toch ergens iets weten hoe je in elkaar zit?”

“Ik weet het niet.”

Hij bleef echter beweren dat er weinig te vertellen was over zijn jeugdgeschiedenis. Wat me op een bepaald moment de vraag ontlokte: “Op deze manier geeft u me de indruk dat er toen weinig gebeurde in 'Mijn Leven'?” Ondanks dat hij reeds eerder over “ik heb geen speciale jeugd gehad” gesproken had, dook nu toch een affectieve appreciatie op. Hij vertelde over zijn jeugdijaren - en dat waren voor hem de jaren van twaalf tot achttien jaar – als

doodse jaren. “Zijn ouders waren bezorgd over zijn toekomst, hij vertoonde weinig belangstelling. Hij zat dikwijls thuis te nietsen, terwijl het op school niet te best ging. Hij had geen motivatie om te studeren en verveelde zich op school.” Op een ander moment laat hij echter vallen dat hij werkte. Dat was een tak van het leven die hem meer en meer bekoorde. Terwijl anderen bij hun ouders smeekten om geld, had hij al een aardig spaarpotje. In het relaas daarover bleek bijgevolg een zekere fierheid. Hij durfde – zo beklemtoonde hij – werk te gaan vragen, ging links en rechts praatjes maken om te toetsen of men hem aan werk kon helpen. Hier klonk meer dan fierheid in door, ook het vermelde narcisme blonk door. Zijn late jeugd bleek bijgevolg een dubbele geschiedenis te zijn. Er was een *routineuze* zijde, wat doodse, wat suf, niet de moeite om te vertellen, en er was een energieke *sociale* zijde. Deze tweedeling maakte dat hij er de “kantjes af liep”: hij probeerde in een bepaald deel van zijn leven zoveel mogelijk te doen alsof het niet over hem in de context van de familie ging. Ofwel was het 'sociaal' en dat dreef hem buiten een maatschappelijke band, ofwel was het 'routineus', maar dan was het niet de moeite.

Ik gaf aan dat hij hiermee nu wel verwoordde wat hem de laatste tijd bezig hield. Enerzijds de zaken goed voor elkaar krijgen, maar op andere momenten het gevoel hebben dat het hem allemaal niet veel kon schelen. Enerzijds het grote joviale, sociale leven waarin hij met energie een voortrekkersrol speelde en anderzijds het gevoel dat hij uit de routine wou treden. Dat hij het gevoel had de kantjes er af te lopen, leek wel een samenvatting: hard werken en toch niets definitief opbouwen.

Ik ben ervan overtuigd dat nog veel meer over die leeftijdsperiode en zelfs over voor die leeftijd te weten viel. Maar – zie hierna – daar zijn we nooit aan toegekomen. Het feit dat hij zich agressief minachtend uitliet over sommigen in zijn omgeving deed vermoeden dat er heel wat verwijten nog te bepreken waren: naar ouders? Vader en/of moeder? Broers? We kunnen slechts de hypothese stellen dat deze agressieve energie sterk samenhangt met het eerder geconstateerde hoog niveau van narcisme, waarschijnlijk een gekwetst narcisme.

“Ik weet het wel.”

De sessies die op mijn interventie volgden lieten een snelle evolutie zien. Hij probeerde eerst via de VDAB een opleiding te volgen. Lang had hij gearzeld tussen het statuut van zelfstandigheid en dat van loontrekkende. Het had hem geparalyseerd in beschouwingen tussen “wil ik onafhankelijk zijn?” (zijn narcistische kant) en “ik wil het niet alleen dragen” (zijn sociale kant). Hij

had het moeilijk zijn ‘sociaal ergens toe behoren’ en ‘zelfstandig zijn plan trekken’ met elkaar te verenigen. Omdat ik als het ware een echo hoorde van zijn adolescentie, waar een huiselijk isolement en het op eigen benen staan ook elkaar afwisselden in zijn verhaal vroeg ik of hij dat zelfstandig geld verdienen in de verhouding tot zijn ouders kon beschrijven. Hij wou op dit onderwerp duidelijk niet ingaan. We kunnen vermoeden dat toen ook loyaliteit en de eigen fierheid met elkaar streden. Gezien we denken dat een *gekwetst* narcisme een rol speelde kunnen we zelfs vermoeden dat over zijn bijverdienste er waarschijnlijk discussie geweest is binnen het huisgezin, meer bepaald zelfs vermoeden dat deze discussies in de relatie met zijn moeder een rol speelden (zie hierna).

Hij bedolf op dit moment van de kuur zijn associaties onder een spreken over praktische stappen die hij in zijn leven zette. Hij probeerde zijn positie rond het beëindigen van zijn vorige zaak met juridische stappen in het reine te trekken. Hij probeerde ook stappen te zetten in het opstarten van een nieuwe zaak. Hij had ondertussen een afspraak voor een opleiding. Hij werd duidelijker over zijn alcoholgebruik, maar deed dit door te vermeldendat hij dit nu onder controle had. Hij kloeg niet meer over de manier van op vakantie gaan, maar kon met plezier vertellen over een voorbije reis. Therapeutisch ging het nu snel vooruit.

“Ik heb haar lief en ze moet zwijgen!”

Op een dag komt hij binnen en deelt uitzonderlijk onmiddellijk mee: “Ik moet wat vertellen.” Ik nodig hem uit. “Er heeft zich iets vreemds voorgedaan in het weekend. Er waren vrienden bij mij en het was gezellig. Daardoor werd er flink wat gedronken. De drie anderen hadden allen wat te veel op. Mijn partner het meest. Ik dronk wel wat mee, maar had geen zin me de volgende dag lamleidend te voelen en was dus zeker niet dronken, had zelfs niet te veel op. Ik keek dat wat af. Op een moment, er was geen aanleiding toe, begonnen ze over mij en mijn zaken, het geld dat ik ermee verdiend had. Ik heb u al dikwijls over mijn partner verteld. Ik zie die graag, we kunnen goed samen dingen doen, we hebben gelijkaardige smaken. Ik zie die graag, maar ze begon me te ergeren. Ze begon me te ergeren omdat ze over mij sprak alsof ze het zelf beter had aangepakt en dat ik toch op dat en dat moest letten. En dat terwijl ik er bij zat!? En dat terwijl ik het geweest was die het wel allemaal gedaan had en de zaakjes netjes voor elkaar gekregen had. En dat heb ik gezegd.”

“?”

“Ik heb haar gezegd dat ik wel diegene geweest was die de kar getrokken had waarop anderen dan gesprongen waren. Waaronder zichzelf. Ik had haar niet gedwongen, ze had het goed gevonden en was er wel bij gevaren. Wat we nu

konden doen, dat had ze aan mij te danken. Ze had er ook voor gewerkt, maar wat kritiek geven op hoe ik het nog beter kon doen dat moest ze dan maar voor haarzelf houden.”

Hij vertelde dat hij dit rustig gezegd had. Hij had ook gezegd dat hij geen wederwoord verwachtte en dat hij ging slapen. Het kon hem niet schelen wat de reactie was. Vond ze dat ze weg moest gaan omdat hij het niet goed deed, dan was dat zo. Hij was dan gaan slapen.

“Daarmee wist ze het!”, zei ik.

“Ja, daarmee wist ze het. Ze wist nu waaraan zich te houden. Ze wist wat ik er van vond. Ze wist dat ik haar graag zag, maar dat ik ook diegene was die het organiseerde. En pas op, ze kon meebeslissen, hé, maar niet zeggen dat ik het verkeerd aanpakte.”

Uit dit vreemd verhaal – vooral de manier waarop het plots gebracht werd - kunnen we enkele conclusies trekken. In eerste instantie dat het bevreemdende aantoont dat er een structurele ommezwaai gebeurt. Het is gerechtigd te spreken van iets bevreemdend, omdat de relatie tot zijn vrouw tot nu toe zonder twijfel geweest was. Er was tot op dit ogenblik enkel sprake van echte liefde. Ik wil hier geen melige indruk geven, door de betekenaars van “echte” liefde te gebruiken. Ik verwijs hier naar het verbazend zinnetje van Freud in zijn artikel ‘Observaties over de overdrachtsliefde’: “Anders gezegd, verdient de liefde die manifest wordt in de overdracht niet beschouwd te worden als een ware liefde?” In de kuur duikt een overdracht op die voor het subject waar is en die in die mate een relatie tot een 'weten' bevat. Wil men echter van dit 'weten' iets weten?

We horen nu een kritische houding ten opzichte van de liefde opduiken. De liefde voor zijn vrouw dekt blijkbaar niet meer alles af. Hij twijfelt niet meer of hij iets weet dat verborgen bleef in een relationele verbondenheid. Hij weet, zegt hij en navenant met het narcisme dat meer en meer ter sprake komt, maakt hij dat weten op die avond kenbaar. Merken we ook de sociale dimensie in deze onthulling van het weten op. Hij wacht niet tot wanneer het bezoek weg is of tot de volgende dag. Hij houdt de interpretatie van zijn weten (we kunnen met dit 'statement' moeilijk spreken over een equivalent van een 'duiding' van de overdracht in de context van een kuur!) op het moment dat het gezellig samenzijn nog volop aan de gang is, wat maakt dat iedereen zijn positie tegenover het veronderstelde weten verandert.

“Er valt niet meer te weten”

Als we stellen dat we dat we een parallel zien tussen:

- de relatie van de patiënt en zijn twijfel (= het beweren niet te weten, zijn snelle uitdaging over 'valt er al iets te weten?')
- zijn weten over de relatie/einde van de twijfel

dan moeten we dit doortrekken over

- het veronderstelde weten dat de dokter toch iets weet
- de overdracht en het vertrouwen in de therapie

om tenslotte te eindigen in

- ik weet' met als gevolg einde van de therapie.

De structurele ommezwaai uitte zich in de therapie zelf. In eerste instantie omdat hij zelf begon op te merken dat het hem goed ging. De verbetering die we hoger beschreven, was vooral een conclusie die ik kon trekken als beluisteraar van de positieve mededelingen van de patiënt, niet een beschouwing of een uitspraak van hemzelf. Na de sessie over 'het duidelijk maken', opende hij echter met de uitspraak 'dat alles goed ging met hem'. Ze kondigde een duidelijke breuk aan.

De volgende sessie zegde hij af omdat hij een klein ongeval had (iemand was tegen zijn geparkeerde auto gebotst). Daarna hoorde ik ondanks zijn belofte contact op te nemen niets meer van hem. Toen ik hem enige tijd nadien belde om te informeren hoe het hem verging, antwoordde hij dat het hem voor de wind ging en dat hij wel nog eens contact ging opnemen, maar weinig zicht had op zijn agenda. Hij ging nog terugbellen. Dit was de laatste keer dat we contact hadden.

Kiezen tussen overdrachtsanalyse of weerstandsanalyse? Of zijn beiden gelijk?

Ziedaar een voorbeeld van het functioneren van het statuut van het weten in de psychoanalyse.

Onderstrepen we eerst het aspect van het weten waarover het niet gaat: de psychologische kennis over een bepaald psychisch functioneren. De patiënt veronderstelt dat ik deze bezit, als een psychische 'dokter' die weet over de emoties, gedragingen, net zoals een geneesheer weet over pijn en lichaam. Ondanks het feit dat we kunnen stellen niets te weten – en op deze wijze niet kunnen antwoorden op de vraag van het subject - is dit toch de clou van het begin van een kuur, het begin van een therapeutisch parkoers. Wat Freud de overdracht noemde en Lacan scherper stelde door de bewoordingen 'het veronderstelde weten' te gebruiken, is de vertrekbasis van het psychoanalytisch proces. Door de verdringing van de waarneming en realiteit onder druk van de wens verhoopt het subject hulp van de psychoanalyticus. Zoals hij belangrijke relaties uit het verleden met primaire objecten vorm gegeven heeft, zo 'vormt' hij – of is het althans zijn wens – de huidige relaties inclusief deze met de

psychoanalyticus. Zoals hij afhankelijk was van die anderen, zo stelt hij zich ook afhankelijk op tegenover de huidige anderen, inclusief de psychoanalyticus. Hij veronderstelt dat de anderen hem/haar kennen.

Gelijktijdig duikt echter ook het verzet op. Zoals het kleine kind afhankelijk is voor zijn menswording van anderen, maar ook zijn onafhankelijkheid daartegen over wil manifesteren, zo duikt ook de weerstand op. In die zin introduceert zich in de overdracht een *mismatch*: de patiënt zijn hoop op bevrediging wordt niet altijd door de waarneming gesteund omdat hij er zich ook wenst tegen af te zetten. Komen we terug op onze patiënt. Iedere vraag tot een weten over zichzelf, ieder in-vraag-stellen-van-het-psychisch-functioneren wordt bedolven onder de verzekering dat hij de dingen toch goed voor elkaar heeft. Valt er dan wel iets van het onbewuste te weten?

Maar moet men Het Onbewuste wel als één wetmatigheid zien? Het Onbewuste zegt Freud heeft drie aspecten

- het pulsionele, waarvan de basiswaarheid nooit opgedolven kan worden (het is onze mythologie, meent hij)
- datgene wat niet tot het bewustzijn kan komen omdat het van in de kiem afgewezen wordt
- en datgene wat bewust geweest is en verdrongen is

Ik denk dat dit klinisch fragment over deze patiënt vooral getuigt van het tweede. Herinneren we ons dat hij zo weinig wist te zeggen over zijn jeugd. Herinneren we ons nochtans dat we duidelijk een narcistische ondertoon bemerkten die in vele aspecten van zijn zakelijk en privéleven opdook, al of niet intact of gekwetst. Het lijkt er op dat hij dit aspect van zijn psychisch leven niet bewerkt: het is er, onbewust. Het speelt een rol, maar hij beleeft het op een indirecte wijze: “Ik ben zeker, maar nu niet.”, “Het zal wel loslopen, maar het is wel beangstigend”, “Ze moeten me dankbaar zijn, maar zijn het niet”, “Ik wil direct iets, maar als het niet direct kan interesseert het me niet.”

Het is mogelijk dat onze interpretatie fout is. In dat geval schuilt in de relatie met moeder de vrouw meer dan we op het eerste zicht konden boven spitten. In dat geval betreft het een weten over iets dat verdrongen is en waarvan we er niet in geslaagd zijn het tot een bewustzijn te halen. Misschien is het een combinatie van de twee. Misschien moeten we zelfs steeds denken in termen van de drie componenten als we iets 'te weten' willen onthullen. Wat hebben we immers over zijn pulsioneel leven kunnen bevragen, zijdelings kunnen aanraken? Het is mijn overtuiging dat iets te weten komen van de basis van het pulsionele leven pas na een langere kuur mogelijk is en zich meestal in een fantasmatische constructie laat verwoorden, of noem het een mythe.

Kunnen we naast de beschouwing dat het niet over het verwoorde, maar aanwezige gaat dat de dimensie van het onbewuste van de patiënt ondersteunt, iets zeggen over een weten Daarover? Mij lijken in de gevalstudie twee momenten (of zijn het eerder oplichtende lagen?) te zitten waar iets opduikt van een weten omtrent een niet gezegde, maar toch bepalende. In de eerste plaats zijn er de uitwisselingen met de analyticus omtrent het weten. De psychoanalyticus wordt altijd in de positie van de veronderstelde wetende geplaatst, maar het was hier opvallend dat dit net op het moment gebeurt als er niets te weten is. Het tweede moment is toen hij me de avondlijke scene toevertrouwde waar hij zijn vriendin op haar plaats zet en daarna snel de therapie afbrak.

Concluderen we. We zien iets functioneren op het niveau van de weerstand: “Ik weet van niets!” We zien iets functioneren van de overdracht die iets mogelijk maakt: “Ik voel me goed, het is slechter geweest”. We hadden misschien iets expliciet kunnen zeggen zodoende dat weerstand en overdracht beter tot hun recht hadden kunnen komen. We hebben het blijkbaar niet gezegd: hij beëindigde zijn therapie. Ik probeer duidelijk te maken dat ik niet kies voor een Reichiaanse weerstandsanalyse, noch voor een Ferencziaanse overdrachtsanalyse, maar voor dialectiek tussen de twee.

Haat doet leven. Een lectuur van Winnicotts theorie van de primitieve destructie.

Bert De Meulder

Een echte fysio-psychologie moet tegen onbewuste weerstanden in het hart van de onderzoeker strijd leveren, ze heeft 'het hart' tegen: reeds een theorie over de wederzijdse afhankelijkheid van 'goede' en 'slechte' aandriften bezorgt een nog krachtig en pittig geweten veel moeite en verveling -, dit geldt te meer voor een theorie over de herleidbaarheid van alle goede aandriften tot slechte. Gesteld evenwel dat iemand zelfs de affecten haat, jaloezie, hebzucht, heerszucht als het leven conditionerende affecten opvat, die in de totale huishouding van het leven principieel en essentieel aanwezig moeten zijn en dus nog moeten worden versterkt, wil het leven zelf versterkt worden -, hij wordt zeeziek van de koers die zijn oordeel heeft gekozen. (Friedrich Nietzsche, Voorbij Goed en Kwaad, (23), 33)

Op negenjarige leeftijd keek Donald Woods Winnicott in de spiegel, maakte het testament op van zijn kindertijd, en besloot dat hij 'too nice' was. Het was het begin van een moeilijke periode gekenmerkt door opstandig gedrag en verminderde schoolresultaten. Het zette zijn vader er toe aan zoonlief op veertienjarige leeftijd weg te sturen naar de 'boarding school' (kostschool). Weg van 'too many mothers', gezien de aanwezigheid van ook nog twee oudere zussen en een kinderverzorgster in het ouderlijk huis. Het ontluikende begin van een levenslange zoektocht naar een levensversterkend gebruik van destructieve kracht, een zoektocht welke Winnicott zelf met plezier een zoektocht naar zijn 'haat' noemde (Rodman, 184). Naar de getuigenis van Clare Britton, Winnicotts tweede vrouw, en ook op basis van een gedicht dat Winnicott op latere leeftijd schreef, 'The Tree', acht Rodman het in zijn schitterende biografie plausibel dat Winnicotts moeder depressief was. Zijn leven kunnen we dan ook in het teken zien staan van het gevecht met deze droefenis, waar hij getuige het gedicht manmoedig zocht levendigheid tegenover te plaatsen, maar waar hij onafwendbaar ook door besmet was.

Er bestaat in Winnicotts theorie niet zoiets als een baby. Als pediater heeft hij veel moeders en hun baby's gezien, en zo te zien heeft hij goed gekeken. Het lichaam zowel als de psyche van de baby wordt gedragen door de moeder en de twee zijn in die primitieve emotionele ontwikkeling, vanuit het perspectief van het kind, vermengd. Moeders komen normaal gezien, om die vermenging in goede banen te leiden, iets voor de bevalling in een speciale toestand van toewijding die Winnicott de '*primary maternal preoccupation*' noemde. Een uitvergroete identificatie van de moeder met de baby zorgt ervoor dat zij de primaire bewegingen van de neonatus voor, tijdens, en na de geboorte draagt en in goede banen leidt. Het is op dit interessante intermediaire gebied van de

vermenging van lichamen en het geaffecteerd worden van lichamen dat de vroege wortels van de psychische ontwikkeling en psychische problemen hun speelveld vinden. Het is op dit intermediaire terrein van vermenging van omgevingszorg met individuele ontwikkeling dat Winnicott de psychoanalyse en het psychotherapeutische werk naar een grensgebied bracht, ... om dapper te gaan waar niemand ooit eerder ging.

Men kan geaffecteerd geraken door het potentieel dat Winnicott in de bewegingen legt die hij stoutmoedig onder het woord 'haat' thuis bracht. Zo liet ik mij besmetten door enkele teksten die de haat onderzoeken. Ik vermoed dat niet ter discussie staat, voor de psychoanalyse, dat de 'zonder haat straat' als je er op doordenkt een doodse of een doodlopende straat is. Jammer genoeg ontsnappen vele contreien in het welzijnswerk nog steeds niet aan een anti-agressie ideologie, en veegt men de noodkreten van mensen die zich 'agressief' uiten met oude of moderne disciplinaire technieken onder de mat. Vandaar misschien de provocatie in de titel, die ook 'haat is een deugd' naar Flaubert had kunnen heten. Hoewel Freud relatief laat met een aparte destructie- of doodsdrijf op de proppen kwam, heeft de agressiviteit op allerlei wijzen, in de weerstand, in de negatieve overdracht, in de ambivalentie, binnen de psychoanalyse steeds een belangrijke plaats gekend. (Laplanche et Pontalis) Opmerkelijk is dat de betekenissen die de agressie in de psychoanalytische traditie toebedeeld kreeg, doorgaans een negatieve connotatie hadden. Agressie verschijnt als weerstand, in de herhalingsdwang, in de negatieve therapeutische reactie, enzovoort... de agressie bleek steeds de te bekampen kracht en had nog steeds iets weg van 'het kwaad' of de te temmen duivel. Het is in Winnicotts originele observaties en denkwerk, dat de agressie voor het eerst als een positieve kracht verschijnt, die men als een potentieel dat voorbij goed en kwaad gaat kan gaan theoretiseren.

Maar kunnen we beginnen over de haat te spreken zonder ook iets over de liefde te zeggen? Is er waar er sprake is van haat dan geen sprake van liefde, soms? We kunnen moeilijk anders dan dialectisch denken. Toch is het niet de dichotomie, maar de beweging die werkelijk interessant is, en dient de dialectiek uiteindelijk misschien alleen om er aan te ontsnappen. Dat het woord haat, zeker in de gangbare Nederlandse betekenis het denken van Winnicott niet genoeg naar waarde schat, of anders gezegd, dat het concept haat bij Winnicott een ruimere betekenis krijgt, wil ik ondervangen door enkele gedachtelijnen uit zijn complexe theorie over de agressie in relatie tot de emotionele ontwikkeling mee te nemen. Ten slotte zal ik nog enkele ideeën over afhankelijkheid van hem stelen, die ons van deze originele theorie tot mogelijke implicaties voor de psychotherapeutische (analytische) praktijk kunnen leiden.

Dat Winnicott zijn benadering van de psychoanalyse veraf staat van enig sentimentalisme, zien we al in zijn eerste onderzoek naar de haat in de tegenoverdracht (Winnicott, 1947). Congruent met wat Freud in het voorwoord van Aichhorns *Verwaarloosde Jeugd* voor de bijzondere jeugdzorg schreef, benadrukt hij (hier gericht aan psychiaters en verpleegkundigen) het belang van het onderkennen en bewust maken van de eigen haat en angst, voor het geval men delinquente jongeren of psychotische mensen wil behandelen. Wat in deze analyses of behandelingen erg vervelend en moeilijk te hanteren is, is het tegelijk naar voor komen van liefde en haat. Dit probleem van ambivalentie of splitsing is herkenbaar bij vele kinderen die belanden in de bijzondere jeugdzorg. Zo heb ik gezien hoe zulk een haat - liefde verhouding in de overdracht voor een team opvoeders of voor een opvoedster in het bijzonder moeilijk of niet te hanteren is. Men acht meer gespecialiseerde hulp, zijnde psychiatrische zorg, aangewezen en wil zo van de hete aardappel vanaf zien te geraken. Toch bestaat de kern van de behandeling er net in, niet opnieuw door te verwijzen, maar stand te houden.

Om stand te kunnen houden in die behandeling, is een grondige analyse van de eigen haatreservoirs nodig, aldus Winnicott, opdat men de eigen haat 'objectief' kan gaan hanteren. Objectief betekent hier dat de haat moet kunnen ingehouden worden op het moment dat men ten prooi valt aan al dan niet gesplitste haat - liefde wanen of reëel aangevallen wordt. Ook al kan dit jaren duren. Het betekent ook dat men zich er van kan weerhouden wraak te nemen. Haat die men gerechtvaardigd kan gewaar worden, omdat men miskend en of slecht behandeld wordt, moet men bewaren voor op het gepaste moment in een interpretatie mee te geven. De *objectieve haat* is de haat die de patiënt nog niet zelf kan hanteren, nog niet bij zichzelf kan registreren als haat. Het is pas achteraf, nadat een voldoende goede zorg voor een grotere vorm van integratie heeft gezorgd, dat die haat als dusdanig gereflecteerd en gevoeld kan worden. Meestal is dit wanneer de vervelende symptomen voor de patiënt niet meer nodig zijn. Winnicott vergelijkt de positie van de analyticus hier met die van een moeder van een ongebornen of pasgeboren kind. Men mag er niet vanuit gaan dat de patiënt er een idee van heeft wat hij ons aandoet. Men verdraagt het en draagt het kind erdoor. Uiteindelijk zou men er wel toe moeten kunnen komen – achteraf - te zeggen wat men doorstaan heeft in het belang van de patiënt, maar vele analyses of behandelingen komen zo ver niet. "Veel hangt er van af of er goede ervaringen zijn in het verleden van de patiënt om op terug te vallen en verder te werken" (Winnicott, 1947, 198, eigen vertaling).

Zo was er ooit een ernstig verwaarloosde en mishandelde jongen in begeleiding in een tehuis waar ik werkte. Hij werd aangemeld door het CKG

met verschrikkelijke woedeaanvallen. Hier was aanvankelijk niets van te merken. Na een periode van schijnaanpassing en teruggetrokkenheid die ongeveer twee maanden duurde, begon hij zich thuis te voelen. Dit doen alsof hij thuis was, kwam erop neer dat hij vervelend gedrag begon te stellen. Hij begon te stelen, het spel van anderen te storen en ook de lang verwachte woedeaanvallen zetten de begeleiding onder druk. Vooral de hoofdbegeleidster, die toevallig de moeder van de jongen vroeger nog gekend had, kreeg het hard te verduren en werd fysiek herhaaldelijk aangevallen. Het was in die tijd dat ik Winnicott begon te lezen, en het concept van de *antisociale tendens* meende te herkennen in het vervelende gedrag van deze jongen (Winnicott, 1956). Wanneer er hoop is, nadat de omgeving stabiel en goed genoeg blijkt te zijn, zal het kind, door middel van zijn haat uit te ageren, of vervelend gedrag te stellen, trachten een herstel te maken. De omgeving wordt aldus getest op haar betrouwbaarheid, om te zien of ze kan stand houden wanneer de ontwikkeling naar een hogere vorm van intrapsychische integratie plaats vindt. Het team moest ervan overtuigd worden dat we stand moesten houden, en dat een doorverwijzing naar psychiatrische zorg een afwijzing en een herval van de ontwikkeling van de jongen zou betekenen. Als deze jongen zijn haat uitschreeuwt: “Ik haat u, ge kunt allemaal den boom in”. Keert dit even later ook terug: “Jullie haten mij allemaal, jullie willen mij dood.” De haat fluctueert tussen het binnen en buiten, op zoek naar een oppervlak om zich in te schrijven. Volgens Winnicott is het de *hoop op herstel*, die zich achter de haat of achter de antisociale tendens laat zien. Voor dat er een *deprivatie* was, is er *een voldoende goede zorg geweest* die een basis heeft voorzien om op terug te vallen. Het is vanuit deze basis, - die het diagnostisch verschil uitmaakt met de psychose, waar deze basis ontbreekt - , dat er in de antisociale tendens sprake kan zijn van hoop. Haat wordt hier dus een teken van hoop. Haat of vervelend gedrag kan hier, indien het gedragen en gelezen wordt, een herstel van de ontwikkeling mogelijk maken.

In de tekst *‘Hate in the Counter Transference’*, die negen jaar vroeger geschreven werd dan de tekst over de antisociale tendens, geeft Winnicott zelf een gelijkaardig voorbeeld van een jongen uit een door de oorlog gebroken thuis. Na een zoveelste keer weg te lopen komt hij in de buurt van Winnicotts woning terecht, en besluiten zijn vrouw en hij om de jongen in huis te nemen. Volgens Winnicott was deze jongen in een eerste fase zijn nieuwe thuis aan het aftasten door hetzelfde symptoom van weg te lopen stevig te herhalen. Hij gaf de jongen telkens een Shilling mee opdat hij zou kunnen opbellen waar hij zat. Wanneer de omgeving voldoende betrouwbaar bleek, dit wil zeggen dat ze hem na elk weglopen bleven in huis pakken, toen begon hij in huis de boel op stelten

te zetten. Volgens Winnicott was deze jongen wezenlijk op zoek naar ‘objectieve haat’. In die casus suggereert hij dat die jongen enkel in staat was te geloven dat hij ‘objectief’ geliefd was, nadat hij er eerst van overtuigd was ‘objectief’ gehaat te worden. Dit illustreert hij als volgt: hij sloeg de jongen niet, omdat hij zijn haat goed geanalyseerd had, maar zette de jongen wel met fysieke kracht buiten, en zei hem dat wat er gebeurt was hem de jongen had doen haten. Dit was ook van belang om het simpelweg uit te kunnen houden met die kerel. Ook deze redenering van de ‘nood aan objectieve haat’ komt voort uit observaties van de vroege moeder - baby relatie. De moeder haat de baby immers voordat de baby de moeder haat, en voordat de baby kan weten dat de moeder hem haat. (Winnicott, 1947) Dit past in de psychoanalytische logica. Hij verwijst naar Freuds tekst over de driften en hun lotgevallen, waarin Freud stelt dat liefde en haat niet accuraat zijn om te beschrijven hoe de driften zich aan de objecten koppelen. Het Ego of Ik moet zich gevormd hebben, en het is het Ik dat haat of liefheeft. Winnicott haalt hier zijn eerste belangrijke punt aan betreffende de haat en de emotionele ontwikkeling. Namelijk dat de persoonlijkheid geïntegreerd moet zijn, alvorens we er van kunnen spreken dat een kind haat.

Dit betekent dat daar iets aan vooraf moet gaan, een fase van ongeïntegreerde primitieve haat-liefde, die Winnicott het stadium van de ‘ruthless love’ noemt. Dit is moeilijk te vertalen, maar we zouden het, het onbezorgde stadium of stadium zonder zorg kunnen noemen (Donckers, 2006). Het is pas nadat de differentiatie tussen binnen en buiten tot een geïntegreerd persoon heeft geleid, en dus tot een apart bestaan en erkennen van de moeder, dat er zorg over de consequenties van de eigen driftmatigheid ontstaat. Dit gaat gepaard met de wortels van het schuldgevoel en de depressieve positie van Melanie Klein, maar deze kwesties moeten we hier terzijde laten liggen. Wat de haat betreft, is het dus pas als er sprake van een min of meer geïntegreerd ‘ik’ is, dat een groep gevoelens bepaald kunnen worden onder die naam, naarmate of vanaf er dus sprake is van een min of meer omliggende ‘eigen’ persoon.

Men moet dus in zijn praktijk als opvoeder, verpleger, therapeut de eigen haat van het persoonlijke verleden uitzuiveren en de haat die gerechtvaardigd is in een behandeling kunnen vast houden. Het is een werkinstrument. De wijze waarop de liefhebbende, voldoende goede moeder haar haat hanteert, kan dienen als voorbeeld. Lugubere kinderliedjes als “Naar boven naar boven, de kindjes in de oven, ...” kunnen helpen om de haat voor het kind dat vervelend doet niet te miskennen, maar latent te houden, opdat hij niet ontsnapt op een onbewaakt moment. Men is noch als moeder, noch als opvoeder, psychiater of therapeut gebaat bij sentimentaliteit of medelijden in het opvoeden of het werken met poreuze mensen. Meer nog, psychotische mensen of verwaarloosde

kinderen hebben onze haat nodig om zelf ook in de mogelijkheid te komen van 'objectief' te leren haten. De timing is cruciaal, en vergelding of wraak zijn nefast. Voorzichtigheid en zelfkennis betreffende de formulering van deze tegenoverdracht komt hier naar voor als een ethisch appél. Men wordt subjectief genoopt om op een 'objectieve' manier de eigen haat in te zetten.

In de tekst *Agression in relation to emotional development*, enkele jaren later geschreven, tussen 1950 en 1955, ontvouwt Winnicott zijn theorie over agressie als de grondwortel van de psychische energie. In deel twee van deze tekst wordt de beweeglijkheid ingevoerd als primitieve wortel van de agressie. Agressie krijgt dus een eigen ontstaansgrond toebedeeld, los van een externe frustrerende oorzaak. De prehistorie van het agressieve element wordt gesitueerd in de beweeglijkheid van een ongedifferentieerde ego-id fase. Wie wil meegaan in de redenering, neemt deze beweeglijkheid al in het intra-uteriene leven waar, en ziet deze het ganse leven verder door zich manifesteren. Het lijkt misschien niet zo gemakkelijk dit alles te vatten, hoewel het eigenlijk heel eenvoudig kan zijn. Waar komt het dan op neer? Niet alles van die primitieve beweeglijkheid wordt omgezet in de driftervaring. De beweeglijkheid is dus die energie die aan de driftervaring voorafgaat. Daar de drift een zekere organisatie behelst (een bron, een doel, een object), lijkt het hier dus te gaan over de nog niet georganiseerde toestand. We moeten er vanuit gaan dat er bovendien iets is – een rest - die zich ook in gezondheid niet laat organiseren. Als er x procent van de beweeglijkheid van een kind is omgezet in driftervaring, dan blijft er $100-x$ procent over om op een andere manier te gebruiken. Het is dan ook vanuit deze theorie dat Winnicott de grote verschillen met betrekking tot het ervaren van agressiviteit zal verklaren. Die $100-x$ procent, die niet in driftervaring omgezette beweeglijkheid, moet immers ergens naar toe. In het beste geval zal die, vanuit een zich geleidelijk differentiërend ik, ergens oppositie vinden. Oppositie vinden is vanuit gezondheid ook niet zo moeilijk, men weet (vanuit het onbehagen in een of andere gemeenschap) zijn vijanden dan goed te kiezen.

Het is in die beweeglijkheid als foetus en de zeer vroege ervaringen als baby dat bovendien de wortels liggen om tot echte ervaringen te komen. Het is daar dat een 'echt', dit wil zeggen spontaan zelf te situeren valt. Dit zelf gaat in principe vooraf aan wat we innerlijke ervaringen noemen, en is dus van een andere, primordiale orde, die aan het 'ik' voorafgaat. De vroege wortel van de agressie, die Winnicott in de beweeglijkheid vindt, krijgt in een omgeving die goed genoeg is de garantie, dat het individuele ervaringen kan opdoen van een echt zelf, dat vanuit een kern in spontane gebaren de omgeving ontdekt en herontdekt. Het is vanuit die door de moeder, in het begin letterlijk fysiek gedragen

beweeglijkheid, dat er een maximale infusie in driftervaringen mogelijk wordt. Doordat de beweeglijkheid oppositie tegenkomt, wordt de externe wereld tot bewustzijn gebracht. De omgeving voelt 'echt'. Zelfs de erotische ervaring zal haar gevoel van echt te zijn, in grote mate moeten ontleen aan de agressie die ermee gefuseerd is geworden. Tot zover de theorie.

Waartoe deze complexe theorie? Hij helpt ons misschien om patiënten te verstaan die laten weten dat agressieve ervaringen 'echter' aanvoelen, veel meer dan erotische? Dit schrijft Winnicott in het derde deel, getiteld 'over de externe aard van de objecten' (1955). Het kan dus zijn, dat mensen die zich niet van binnen uit, vanuit een echt zelf hebben kunnen vormen, omdat de omgeving niet dragend, maar eerder intrusief was, dat zij een fusie tot stand trachten te brengen op een secundaire manier, door de 'erotisering' van agressieve elementen. De niet gebonden agressie of beweeglijkheid, zweeft immers rond, of bouwt zich ergens binnen of buiten het lichaam op en is op zoek naar ontlading of naar oppositie. Hoewel ze zich zoekt te binden is ze misschien tegelijkertijd bang om zich aan iets te binden. Vandaar dat scheidingsangst en bindingsangst misschien op hetzelfde neer komen?

Zo is er een jonge vrouw die in therapie komt met als klacht oncontroleerbare woedeaanvallen, die al verscheidene jaren een aan- en afspringende relatie heeft. Haar klacht is ook dat ze telkens in slachtoffer - dader rollenpatronen terecht komt. Een gevecht om de bovenhand. Hoewel alle mannen slecht zijn, kiest zij toch voor een mannelijke therapeut. Ze wil met 'mijn soort' leren praten. Zij heeft voor een groot stuk afstand genomen van haar verleden en is in een andere stad gaan wonen. Dat de agressie of het bewegingspotentieel zich slechts beperkt heeft kunnen fuseren met het erotische kunnen we misschien afleiden uit haar eigen theorie over de woedeaanvallen: ze zegt dat ze niet heeft leren ruzie maken, omdat haar ouders altijd ruzie aan het maken waren.

Na een interpretatie erkent deze vrouw dat ze zich vaak niet 'echt' voelt. Ze neemt het woord 'fatsoen' veel in de mond. Ook al komt ze niet uit wat men zou noemen een fatsoenlijk nest, en beschrijft ze haar eigen jaren als jonge twintiger, die ze in een roes van discotheken en drugs sleet, als verloren. In de therapie tracht ze zich iets van die verdrongen periode terug eigen te maken. De destructieve uitvallen lijken het gebrek aan zich 'echt' te voelen moeten compenseren. Vermoedelijk valt er in de genadeloosheid waarin ze zich verliest toch iets echt te ervaren. Die destructie kan zich ook omkeren naar masochisme. Ze plaatst zich regelmatig in de slachtofferrol en na agressieve uitvallen trekt ze zich terug in een kinderlijke koppigheid. De man neemt de rol als betrouwbare achtervolger goed op.

De therapie is nog niet lang genoeg aan de gang om grote uitspraken te doen, toch lijkt op basis van de lagen die dusver zich ontvouwen, dat de woedeaanvallen geen toevallig symptoom vormen. Het is alsof ongebonden agressie een weg zoekt en uit de schelp van fatsoen breekt.

Wat een vorming door de lectuur van Winnicott mij in het therapeutisch werk opbrengt is het vermoeden dat het geen zin heeft om rond verantwoordelijkheid en schuld of andere neurotische conflicten te werken met deze vrouw. Wat is het eigen aandeel? Vanwaar de keuze voor deze man? Wat is het onbewuste conflict dat het verlangen verhindert? Dit werk zou vermoedelijk slechts bijdragen aan de schelp, en het onmogelijk maken dat zij iets van haar primitieve *'ruthlessness'* of van het potentieel van de *agressieve beweeglijkheid* terugvindt. Hoe kan het destructieve een kracht worden om uit te putten en ervaringen op te doen?

De sleutel om anders te werk te gaan ligt in Winnicotts conceptualisering van het begrip afhankelijkheid. Niet toevallig is dit ook een van de woorden die de vrouw in kwestie kwaad maakt. Zo sprak ze, in tranen van kwaadheid en verdriet, met betrekking tot weer eens een moment van afwijzing in de relatie met de man: 'Ik haat het om zo afhankelijk te zijn'. Ik antwoordde haar dat ze misschien een betrouwbare afhankelijkheid zoekt in de therapie. Een plaats waar ze niet bedrogen of vernietigd wordt en weer in contact kan komen met haar echte zelf. Ik breng zo de vraag naar de afhankelijkheid binnen de overdracht. "Het maakt een groot verschil uit of men als analyticus aanvaardt dat er afhankelijkheid bestaat in de analyse, of dat men als analyticus met die afhankelijkheid aan de slag gaat in de overdracht", stelt Winnicott in een tekst uit 1960. Het is een logische consequentie van zijn theorie over het belang van de externe factor voor de emotionele ontwikkeling, dat op de plaats van de moeder de analyticus of therapeut komt die 'goed genoeg' is.

Winnicott heeft het concept regressie van Freud, dat betrekking had op de regressie naar vroegere erotogene zones, herdacht. Die soorten van terugval in de ontwikkeling waren genoegzaam bekend, en voor neurotische gevallen zou men moeten weten wat men er mee aan moet. De regressie die in Winnicotts praktijk centraal komt te staan is de *regressie naar afhankelijkheid*. Eigenlijk gaat een 'goede' interpretatie volgens Winnicott telkens over het kader van de kuur of de therapie, en dus tegelijkertijd over de graad van afhankelijkheid van de patiënt. Waar staat die op het continuüm van absolute afhankelijkheid tot een op weg zijn naar onafhankelijkheid? Wat betekent dan 'goed genoeg' zijn als analyticus? Hoe moet men zich aanpassen aan die *relatieve* afhankelijkheid? Hoe relatief moeten we die opvatten? En is het wel mogelijk om *buiten* een min of meer

klassiek opgevat kader van een *dagelijkse kuur* van vijfmaal per week, van zulk een afhankelijkheid te spreken?

Wat betekent dan ‘goed genoeg’ zijn in een analytische positie, opdat de regressie naar afhankelijkheid in de overdracht haar vruchten kan afwerpen? Welnu, hoewel het heel complex is, kunnen we elders weer een eenvoudig antwoord vinden: “Op een diepgaand niveau begrijpen, en een interpretatie geven op het juiste moment is een vorm van betrouwbare adaptatie” stelt Winnicott in de tekst *Dependence in Various Settings* (Winnicott, 1963, 250) Ook al is de zorg die besteed wordt geïnspireerd op een pre-verbale moederlijke zorg, toch krijgt de talige interpretatie in Winnicotts theorie een centrale plaats. Talig, maar wel zeer goed gedragen door de omgevingszorg die deze taal betekenis geeft. Mimiek en non verbale gebaren spelen hier vanzelfsprekend een grote rol. In de casus waarvan sprake, acht ik het van belang om door vragen te stellen, het verhaal op gang te houden. Deze interpretatieve vragen, die het materiaal dat komt verder helpen exploreren, dragen het verhaal en aldus misschien ook het zelf van de patiënt. De interpretaties zijn een manier om destructieve stiltes en terugtrekking te overleven. Het is een vorm van adaptatie aan de nood van de patiënt. Misschien wel het moeilijkste aspect van dit werk is goed te timen wanneer en ook wel hoe de graad van afhankelijkheid of de nood van de patiënt te interpreteren. Men kan dit ook niet bewust hanteren, want men kan de overdracht niet ensceneren. De voorzichtigheid van de beginneling speelt misschien in het voordeel van de analysant. Toch ben ik er van overtuigd dat slechts diepgaand begrijpen op zich niet voldoende is. De moed moet er ook zijn om de afhankelijkheid te interpreteren en te bespreken. Het cliché van de zwijgende, wijze analyticus werkt niet bij mensen die zich in de buurt van de borderline bewegen.

De correctieve ervaring van een hulpverlening, psychoanalyse of psychoanalytische psychotherapie kan ‘goed genoeg’ zijn, maar is ten slotte nooit genoeg op zich. De analyticus moet falen, opdat de patiënt uit de afhankelijkheid weer weg kan. Alleen door geleidelijk te falen in de adaptatie aan de nood van de patiënt, kan deze zich ‘richting onafhankelijkheid’ loswerken. Het is nodig dat de therapeut faalt, dit falen eventueel zelfs uitlokt of in een onoplettendheid ensceneert, opdat hij gehaat kan worden en verlaten kan worden. Een haat die ten dele op waanvoorstelling gebaseerd kan zijn, zeker bij psychotici, maar daarom niet minder werkt, en aldus een haat is die verder leven mogelijk maakt. (Winnicott, 1963) Een analyse of een psychotherapie en evengoed psychiatrische zorg of bijzondere jeugdzorg kunnen aldus door met de afhankelijkheid in de overdracht aan de slag te gaan, waarin verloren gegaan bewegingspotentieel, ook wel ‘agressie’ of ‘haat’ genoemd, herontdekt en

Haat doet leven

opnieuw ingezet kan worden in een ‘eigen’ beweging, ertoe bijdragen dat een herwonnen spontaan zelf de wereld en haar intermediaire speelvelden tegemoet treedt. Een zelf dat niet als reactie op inbreuken uit de omgeving, maar echt in de wereld staat. Misschien zoals de schrijver Wiener dat ergens over zijn relatie met vrouwen en drank liet optekenen, ‘dat hij van hen houdt met heel zijn haat’, misschien kan dat wel opgaan voor een ‘zelf’ dat een herstel heeft doorgemaakt, en van het leven komt te houden, met heel zijn haat.

Biblio

J. Donckers (2006) *De antisociale tendens, Psychoanalytische Perspectieven*.

Laplanche et Pontalis (2007), Paris, Presses Universitaires de France.

F. Nietzsche (1979) *Voorbij goed en kwaad*, Amsterdam, De Arbeiderspers

R.F. Rodman (2003) *Winnicott: Life and Work*, Cambridge, Perseus.

D.W. Winnicott (1958) *Collected Papers, Through Pediatrics to Psycho-Analysis*, London , Tavistock Publications.

(1947) *Hate in the countertransference*

(1956) *The antisocial tendency*.

(1950 -1955) *Aggression in relation to emotional development*.

D.W. Winnicott (1965) *The Maturation Processes and the Facilitating Environment: Studies in the Theory of Emotional Development*, London, The Hogarth Press.

(1960) *Dependence in various settings*.